

Techniek en arbeid in de grafische industrie in Nederland

Citation for published version (APA):

Baud, I. S. A., Douben, N. H., Stroeken, J. H. M., & Veersma, U. (1987). *Techniek en arbeid in de grafische industrie in Nederland*. (TWIM-studies; Vol. 6). Technische Universiteit Eindhoven.

Document status and date:

Gepubliceerd: 01/01/1987

Document Version:

Uitgevers PDF, ook bekend als Version of Record

Please check the document version of this publication:

- A submitted manuscript is the version of the article upon submission and before peer-review. There can be important differences between the submitted version and the official published version of record. People interested in the research are advised to contact the author for the final version of the publication, or visit the DOI to the publisher's website.
- The final author version and the galley proof are versions of the publication after peer review.
- The final published version features the final layout of the paper including the volume, issue and page numbers.

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

If the publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license above, please follow below link for the End User Agreement:

www.tue.nl/taverne

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

openaccess@tue.nl

providing details and we will investigate your claim.

**Techniek en arbeid in de grafische
industrie in Nederland**

drs. I. Baud
prof.dr. N.H. Douben
dr. J. Stroeken
drs. U. Veersma

Voorwoord

Dit rapport bevat een verslag van een onderzoek naar de gevolgen van technologische ontwikkelingen voor de grafische industrie. Het onderzoek is uitgevoerd op de Technische Universiteit Eindhoven aan het Onderzoekscentrum TWIM (Technische Wetenschappen, Innovatie en Maatschappij), dat behoort tot de Faculteit Wijsbegeerte en Maatschappijwetenschappen. De samenstellers van het rapport vormen de multidisciplinaire TWIM-werkgroep Techniek en Arbeid. In deze werkgroep is de betekenis van technologische ontwikkelingen voor arbeid en arbeidsmarkt kernpunt van onderzoek.

Het onderzoeksverslag met betrekking tot de grafische industrie is in een eerste versie voor commentaar gestuurd naar een aantal personen en instellingen die werkzaam zijn op het terrein van de grafische industrie. Van hun opmerkingen hebben de samenstellers goede nota genomen. De eindversie, die nu voor U ligt, is het eerste resultaat van een multidisciplinaire samenwerking die binnen het VF-programma van TWIM gestalte krijgt.

Eindhoven, juli 1987

INHOUDSOPGAVE

	pag.
<u>I. Technologische ontwikkeling in de grafische industrie</u>	1
N.H. Douben	
Inleiding en samenvatting	1
1. Het grafisch productieproces	3
1.1 Elementen van het grafisch productieproces	3
1.2 Voorbereiden	4
1.3 Drukken	4
1.4 Afwerken	6
1.5 Konklusies	6
2. Technologische ontwikkeling in de grafische sektor	8
2.1 Historisch ontwikkelingspatroon	8
2.2 Proces- en produktinnovatie	9
2.3 Technologische ontwikkeling en bedrijfstakstructuur	10
2.4 Toekomstige technologische ontwikkelingen	11
3. Kenmerken van de grafische industrie	15
3.1 Produkten en markten	15
3.2 Structuur van de grafische bedrijfstak	18
3.3 Konklusies	22
Geraadpleegde bronnen	23
<u>II. Productie en werkgelegenheid in de grafische industrie</u>	24
J. Stroeken	
1. Inleiding	24
2. Productie, toegevoegde waarde	25
3. Investerings	33
4. Werkgelegenheid	38
4.1 Omvang werkgelegenheid	38
4.2 Structuur werkgelegenheid	43
5. Kapitaalgebruik	45
6. Kostenstructuur	47
Literatuur	50

III. Kwaliteit van de arbeid in de grafische industrie

U. Veersma

1. Inleiding	51
2. Arbeidsverhoudingen	55
2.1 Arbeidsverhoudingen op bedrijfstakniveau	55
2.2 Arbeidsverhoudingen op ondernemingsniveau	59
2.2.1 Produktiestructuur binnen de bedrijfstak	60
2.2.2 Arbeidsverhoudingen in grote bedrijven	61
2.2.3 Arbeidsverhoudingen in kleine bedrijven	63
2.3 Regelingen t.a.v. technologische vernieuwing en arbeid	64
2.3.1 Reorganisatieregeling	65
2.3.2 Regeling 'Wijziging Productie-apparatuur'	66
2.4 Scholing en opleiding in de bedrijfstak	69
3. Functie- en arbeidsplaatsenstructuur	71
3.1 Veranderingen in samenhang met technologische ontwikkelingen	71
3.2 Toekomstige ontwikkelingen	77
3.3 Technologisch determinisme	79
4. Arbeidsomstandigheden in de grafische industrie	81
5. Arbeidsvoorwaarden	83
6. Konklusies	86
Noten	91
Literatuur	95
Bijlage	96

IV. Technologische ontwikkelingen en vrouwenarbeid in de grafische industrie

I. Baud

1. Inleiding	97
2. Vrouwen op de Nederlandse arbeidsmarkt	98
2.1 Algemeen	98
2.2 Vrouwenarbeid in de grafische sektor	102
3. Veranderingen in omvang van vrouwenarbeid	106
4. Veranderingen in kwaliteit van vrouwenarbeid	109
5. Konklusies	113
Noten	114
Referenties	115

I. Technologische Ontwikkeling in de Grafische Industrie

N.H. Douben

Inleiding en samenvatting

Sedert het begin van de jaren zeventig heeft in de grafische industrie een snelle technologische ontwikkeling plaats gevonden. Door de ingrijpendheid van deze technologische veranderingen die in deze sector werden toegepast, werd tevens een herstructurering van de grafische activiteiten in gang gezet. De technische component in het grafische productieproces was aldus oorzaak van verschuivingen die zich op verschillende terreinen binnen dit proces hebben voorgedaan.

Bezien we de recente technologische ontwikkeling in de grafische industrie nader dan kan een aantal kenmerkende elementen worden waargenomen. Zo valt in de eerste plaats op, dat de ontwikkeling van de grafische technologie zich niet voltrekt binnen deze sector, maar als het ware van buitenaf op de grafische industrie zich richt. Ontwikkelingen op het gebied van de electronica en de datatransmissie zijn buiten de grafische sector in gang gezet, doch hebben zowel het productieproces als de produkten van de grafische industrie beïnvloed. Binnen de grafische industrie is er vrijwel geen sprake van R & D activiteiten, maar dit neemt niet weg dat vanuit de toeleverende bedrijfstakken technologische vernieuwingen in de grafische sector mogelijk zijn gemaakt.

Een tweede opmerkelijk element van de technologische vernieuwing in de grafische sector is, dat in het productieproces een sterke mate van functionele integratie tot stand is gekomen. Een aantal afzonderlijke bewerkingen die de informatie ondergaat alvorens een gedrukt produkt wordt geproduceerd, is door middel van de nieuwe technologie sterk gereduceerd. Het productieproces is hierdoor in zekere zin meer gestroomlijnd gaan verlopen, hetgeen grote veranderingen heeft meegebracht t.a.v. de inhoud en de omvang van de faktor arbeid. Werkgelegenheid en aard en kwaliteit van de arbeid zijn daarom in dit onderzoek gerelateerd aan de procesinnovatie die in de grafische industrie is gerealiseerd. In dit verband is voorts van belang dat de nieuwe technologie ook mogelijkheden biedt tot ruimtelijke

decentralisatie van het technische productieproces, waardoor werkgelegenheidsverschuivingen over grote afstanden mogelijk worden. Een derde facet dat de technologische ontwikkeling in de grafische industrie kenmerkt, is het feit dat naast het bedrukte papier ook andere vormen van informatiedragers zijn ontwikkeld. Informatie-overdracht buiten het grafische produkt om leidt er toe, dat substituten in de sfeer van het grafische eindprodukt zijn ontstaan. De grafische industrie komt aldus voor de keuze te staan deze andere vormen van informatie-overdracht in het eigen productieproces op te nemen dan wel zich tot goed bewerkte deelmarkten te beperken.

Deze studie is als volgt opgebouwd. In hoofdstuk 1 wordt de technologische ontwikkeling in hoofdlijnen geschetst. Vervolgens worden in hoofdstuk 2 de veranderingen in de omvang en de structuur van de werkgelegenheid geanalyseerd, waarna in de hoofdstukken 3 en 4 de veranderingen in de kwaliteit van de arbeid worden besproken.

1. Het Grafische Produktieproces

1.1 Elementen van het grafische productieproces

De betekenis van de technologische ontwikkelingen voor de grafische industrie is moeilijk aan te geven wanneer niet nader wordt ingegaan op de elementen waaruit het productieproces in de grafische sector bestaat. Van belang zijn immers de specifieke kenmerken van het concrete productieproces, want daarbij sluiten de concrete technologische ontwikkelingen ook aan. Vooral wanneer onderdelen van het productieproces niet binnen één onderneming worden uitgevoerd, maar over de bedrijfstak verspreid zijn, kunnen verschillende gevolgen optreden tussen ondernemingen binnen de grafische sector indien zich bepaalde technologische veranderingen voordoen. Met de mogelijkheid van een dergelijk gedifferentieerde invloed moet in ieder geval rekening worden gehouden.

Bezien we de technische activiteiten die noodzakelijk zijn om een grafisch eindprodukt af te leveren, dan is het mogelijk drie elementen in het productieproces te onderscheiden. Het komt voor, dat deze verschillende soorten productie-activiteiten ook in verschillende zelfstandig werkende ondernemingen worden uitgevoerd, zodat er binnen de grafische bedrijfstak ook nog van een intensieve onderlinge leveringenstroom sprake is. Toeleveranciers binnen de eigen sector zijn in de grafische industrie dan ook een vertrouwd gegeven. De eerste groep van activiteiten waarmee het grafische productieproces begint is de voorbereiding tot het drukklaar maken van de informatie. De binnenkomende informatie die uiteindelijk (op papier) dient te verschijnen, moet zodanig worden voorbereid dat er een drukproces op kan volgen. Het tweede onderdeel van de grafisch productie-activiteit is dan ook het drukken zelf. De informatie wordt op materiaal (papier, karton, stof, blik) afgedrukt, hetgeen kortweg kan worden aangeduid met 'papierverwerking'. Tenslotte moet de bedrukte hoeveelheid papier op een bepaalde manier verzameld worden, zodat er boeken, kranten of tijdschriften, etc. gevormd worden. Deze laatste activiteit duiden we aan

met 'afwerken'.

Hierna zal op elk van deze produktie-activiteiten nader worden ingegaan, opdat de technologische veranderingen beter kunnen worden gelokaliseerd.

1.2 Voorbereiden

Het gereedmaken van tekst en beeld op een zodanige wijze, dat er een drukproces op kan volgen, gebeurt vaak door gespecialiseerde voorbereidingsbedrijven. In de eerste plaats moet hierbij gedacht worden aan zetterijen. Zij vormen het merendeel van de bedrijven die informatie verwerken tot drukklare vormen. Vervolgens zijn er dan de bedrijven die reproductiewerk voor drukkerijen verrichten. Hierbij gaat het vooral om het drukklaar maken van beeldmateriaal. Tenslotte zijn er ook nog enkele gespecialiseerde bedrijven die rubberstempels produceren. Ook deze worden gebruikt bij het drukproces.

1.3 Drukken

Het drukproces bestaat uit het overbrengen van de informatie op (in hoofdzaak) papieren vellen of rollen. Dit gebeurt door het opbrengen van inkt. Verschillende technieken zijn hiervoor in de loop van de tijd ontwikkeld, zoals hoog-, vlak-, diep- en zeefdruk. Bovendien bestaat er een groot verschil in capaciteit én drukprocédé tussen grote en kleine drukkerijen. Dit hangt samen met de aard van de grafische produkten die bij de verschillende ondernemingen gedrukt worden.

Het onderscheid tussen de verschillende druktechnieken wordt gevormd door de wijze waarop het beelddragende, en dus ook inktdragende, deel van de drukvorm wordt gevormd. Bevindt de inkt zich verhoogd boven het nietdrukkende deel, dan spreekt men van hoogdruk. Bij vlakdruk bevindt de inkt zich in het vlak van de drukvorm, terwijl bij diepdruk de inkt onder het niet-drukkende deel wordt gebracht. (fig. 1 geeft hiervan een schematische voorstelling).

De hoogdruk is de oudste druktechniek. Hierbij is de drukvorm van metaal of kunststof. Er kunnen vellen (voor boeken) of rollen (voor b.v. kranten) meer worden bedrukt. Het drukprocédé is nogal eenvoudig van aard, en bovendien zeer geschikt voor het overdragen van tekst. Vooral

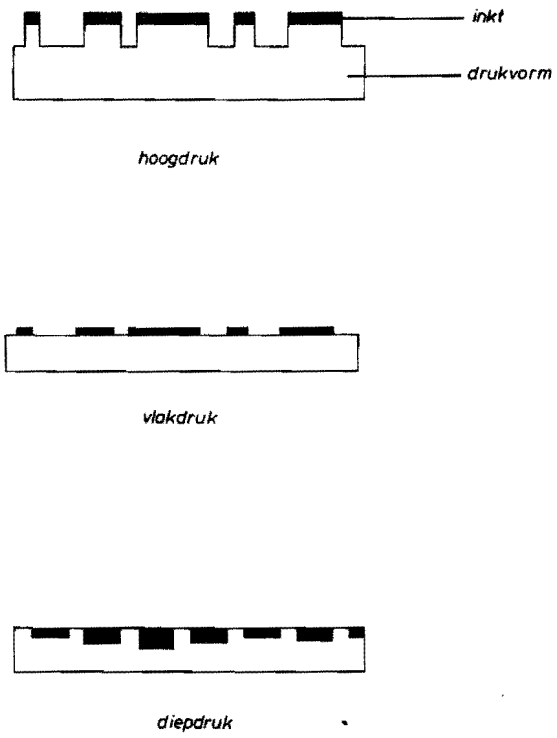

Fig. 1. De belangrijkste druktechnieken, schematisch

Bron: P.J. Kalff (1982).

krantenpersen hebben deze druktechniek nog veelvuldig.

De vlakdruktechniek is al bijna twee eeuwen bekend. Toepassingen ervan voor industriële produktieprocessen die met vellen werken, dateren echter van na de Tweede Wereldoorlog. Met behulp van deze techniek is het vervaardigen van meerkleurendruk sterk verbeterd. Ook kunnen hierbij lichtere drukvormen dan bij hoogdruk worden gebruikt, is de druksnelheid hoger en kunnen gemakkelijker goedkopere papiersoorten worden aangewend. De techniek van drukken volgens het diepdrukprocédé is ongeveer één eeuw bekend. Hierbij wordt de drukvorm in een metalen cylinderoppervlak geëtst of gegraveerd. De technische ontwikkeling zit voornamelijk in de vervaardiging van de cylinder.

1.4 Afwerken

Het laatste stadium van het grafische produktieproces betreft de afwerking van het bedrukte materiaal. De meest voorkomende activiteiten hierbij zijn: snijden, vouwen, vergaren, binden en bundelen. Voor verschillende soorten drukwerk gelden hier ook verschillende technische produktieprocessen. Zo kennen handboekbinderijen een tamelijk lage automatiseringsgraad waardoor het werk nogal op ambachtelijke wijze gebeurt. Daarentegen hebben grote krantenbedrijven de meeste afwerkingshandelingen in hoge mate gemechaniseerd.

1.5 Conclusies

Het grafische produktieproces kent drie duidelijk te onderscheiden activiteiten - voorbereiden, drukken en afwerken - die elk op hun eigen manier door technologische veranderingen kunnen worden beïnvloed. Hoewel in sommige bedrijven al deze drie produktie-activiteiten geïntegreerd zijn, komt er ook een zeer groot aantal zelfstandige ondernemingen voor, dat zich op een van deze werkzaamheden heeft gespecialiseerd. Een samenvattend overzicht van al deze componenten van het grafische produktieproces geeft figuur 2.

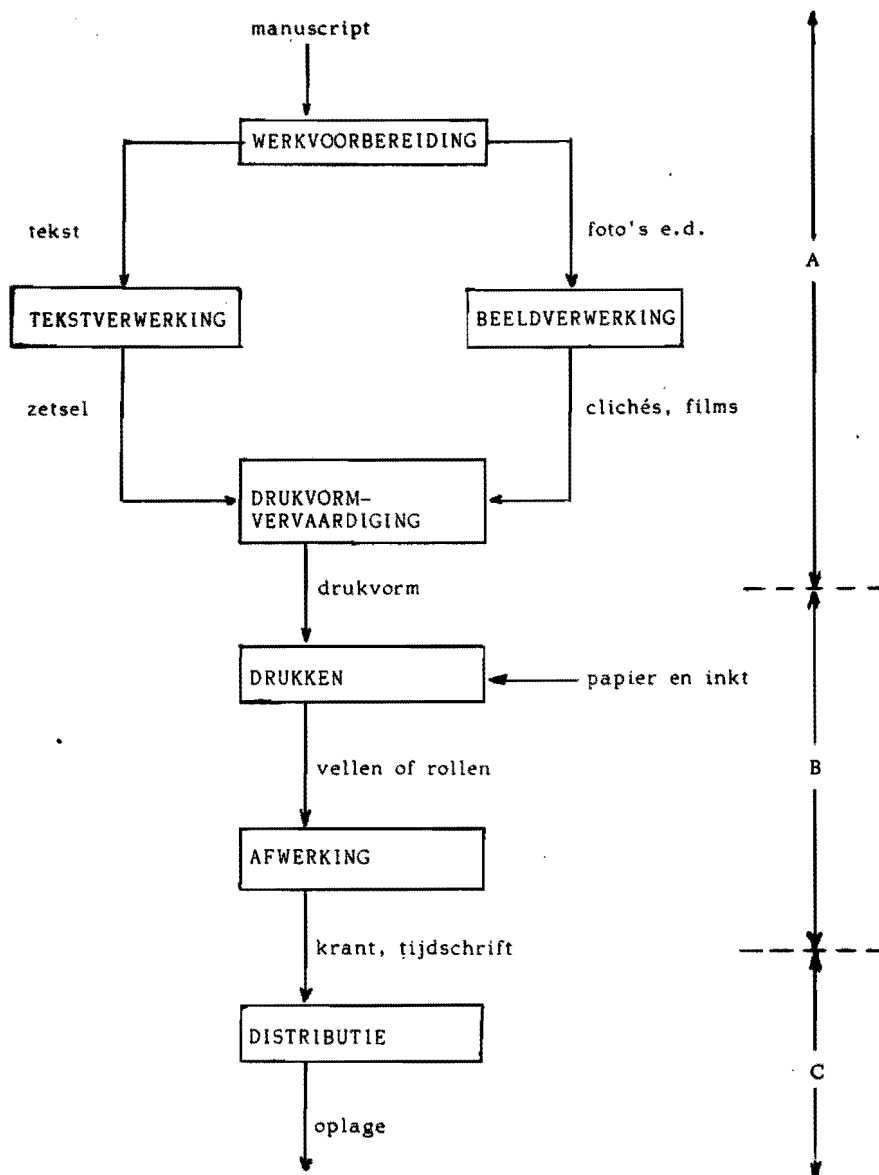

Fig.2. Schematische weergave van de produktie van krant of tijdschrift

Bron: P.J. Kalff (1982).

2. Technologische ontwikkeling in de grafische sector

2.1 Historisch ontwikkelingspatroon

Kenmerkend voor het technologisch ontwikkelingspatroon in de grafische industrie is, dat de technologische vernieuwingen hun oorsprong voornamelijk hebben gevonden buiten deze sector zelf. De veranderingen in het technologische element van de grafische industrie zijn vrijwel steeds gevoed door wijzigingen in de techniek vanuit andere sectoren. Daar vond de technologische ontwikkeling plaats die leidde tot nieuwe proces- en produktinnovaties in de grafische industrie. De technologische vernieuwing kwam als het ware over de grafische sector heen, zonder dat daar binnen veel aandacht en energie werd besteed aan technologisch research- en ontwikkelingswerk.

De meest vroege ontwikkeling van de techniek met betrekking tot het grafische productieproces treffen we aan in het 'druksegment'. Daarna doen de technische innovaties zich vooral voor in de fase van de drukvoorbereiding. Globaal kunnen 4 perioden worden onderscheiden. De eerste periode vangt aan bij de uitvinding van de eerste handpers door Gutenberg omstreeks 1440. Aanvankelijk ging het hierbij om houten handpersen waarop een produktie kon worden behaald van 10 vellen per uur. Verbeteringen in deze druktechniek werden in de loop van de volgende eeuwen slechts in laag tempo gerealiseerd. Wel werd er gezocht naar andere materialen waaruit de persen werden vervaardigd. Dit zoekproces leidde ere in 1804 toe dat de Stanhope ijzeren pers in gebruik werd genomen die tot een produktieresultaat van 100 vellen per arbeidsuur kwam. Met de toepassing van de metalen persen breekt ook de tweede periode aan. Zij wordt vooral gekenmerkt door de mechanisering van het drukproces. Door de toepassing van stoomkracht in het drukproces werden de handpersen vervangen door persen die mechanisch werden aangedreven. De Koenig cylinderversen uit 1811 kon daardoor al een produktie halen van 800 vellen per uur. Door deze verhoogde produktiesnelheden konden de technische voorwaarden worden geschapen voor o.a. de opkomst van dagbladen. Procesinnovatie leidde in dit geval dus ook tot produktinnovatie in de grafische industrie.

De derde periode wordt gekenmerkt door de toepassing van

electro-chemische processen in de grafische sector. Zij heeft betrekking op de eerste helft van de 20e eeuw. Niet alleen op het gebied van de drukpersen worden veranderingen doorgevoerd, zoals het gebruik maken van electro-motoren, maar ook ten aanzien van de voorbereiding van het drukwerk zetten technologische vernieuwingen zich door. Door mechanische compositie en de toepassing van de fotografie werd nu een aanzienlijke kwaliteitsverbetering van het drukwerk bereikt.

De laatste periode in deze historische ontwikkelingsgang van de techniek vangt in de jaren zestig aan. Deze wordt gekarakteriseerd door de toepassing van de electronica in de grafische industrie. Het gebruik van micro-chips heeft geleid tot een grote omwenteling in het grafische productieproces, en de eindfase hiervan is nog niet in zicht. De veranderingen die hiermee samengaan, voltrekken zich in hoofdzaak in het stadium van de tekstvoorbereiding, dus voorafgaande aan het eigenlijke drukproces. Goedkope en betrouwbare apparatuur maakt het mogelijk informatie op te slaan, te verzenden en te controleren. De volgende fase in de ontwikkeling omvat het integreren van de tekstvoorbereiding in het drukproces. Daarmee worden in de toekomst nog resultaten geboekt. In de hierbij gevoegde tabel 1 wordt een overzicht gegeven van de technologische ontwikkelingsgang die hiervoor is beschreven. Tevens zijn de belangrijkste economische implicaties ervan kort samengevat.

2.2. Proces- en produktinnovatie

In de vorige paragraaf is er op gewezen, dat ten gevolge van technologische veranderingen de produktiviteit van het drukproces flink is gestegen. Lange tijd is er dan ook vooral sprake geweest van procesinnovatie. Naarmate de druksnelheden en de kwaliteit van het drukwerk hoger werden, konden echter ook andere produkten worden vervaardigd. Zo kan de opkomst van het dagblad worden gekoppeld aan de verhoogde druksnelheid van de persen, hetgeen niets anders betekent dan dat een verbeterde procesinnovatie geleid heeft tot produktinnovatie. Een ander voorbeeld geeft de opkomst van de meerkleurendruk. Veel handelsdrukwerk in de vorm van prospectussen, catalogussen, affiches, etc. zou niet zo'n hoge vlucht hebben genomen wanneer de meerkleurendruk was uitgebleven. Hetzelfde kan gezegd worden van allerlei tijdschriften

en publieksbladen. Procesinnovatie is vaak vooraf gegaan aan produktinnovatie.

De invoering van de micro-electronica buiten de grafische sector zal in de toekomst echter ook gevolgen kunnen hebben voor de produkten van de grafische sector zelf. Dit concurrentie-versterkende element houdt verband met de ontwikkeling van de telecommunicatie. Hierdoor is het mogelijk geworden, dat de verspreiding van informatie ook op andere manieren geberut dan langs de weg van het papier. Veel informatie kan nu op een andere technische wijze worden opgeslagen, waardoor bijvoorbeeld documenten niet meer de vorm van papier behoeven aan te nemen. Ten aanzien van de functie 'informatiedrager' krijgt het bedrukte papier dus concurrerende media erbij die gebaseerd zijn op de elementen micro-electronica en telecommunicatie. Zowel op het gebied van de intermediaire leveringen aan bedrijven als op het terrein van de consumentenprodukten zal deze vervangende produktinnovatie zich kunnen voordoen. Wellicht dat in navolging van de huisdrukkerijen, die de intermediaire leveringen van de grafische industrie aan de niet-grafische bedrijven en instellingen hebben beperkt, ook de overgang van niet-grafische bedrijven op bepaalde vormen van telematica aldus zijn beslag zal krijgen (bijvoorbeeld databanken i.p.v. gedrukte statistieken). Uitschakeling in relatieve zin, van grafische intermediaire produkten kan op de duur derhalve grote vormen aannemen.

2.3. Technologische ontwikkeling en bedrijfstakstructuur

De toepassing van de (micro)electronica in de industriële apparatuur heeft voor drie functies gevolgen. De opslag en de transmissie van informatie, en de automatische controle van besturingsmechanismen zijn hierbij in het geding. Aanvankelijk ging het hierbij om grootschalige, inflexibele en erg dure apparatuur, maar de miniaturisering van de apparaten heeft geleid tot steeds kleinere eenheden van de productiecapaciteit. Kleinschalige en flexibele machines zijn hierdoor mogelijk geworden en dit is voor de structuur van de grafische sector van grote betekenis. Binnen deze sector is ook het kleine bedrijf geconfronteerd met de problematiek van technisch hoogwaardige produktie-apparatuur terwijl tegelijkertijd het kleine bedrijf in technische zin niet (meer) de mindere is van het grootbedrijf. De omstandigheid dat de grafische sector reeds lang gekenmerkt wordt door

een groot aantal kleine ondernemingen, heeft voor de producenten van grafische machines een impuls gegeven om toepassingen te zoeken voor de kleine schaal.

De hoogwaardige kleinschalige technologie wordt niet alleen aangetroffen in het druksegment, maar vindt ook zijn toepassing in de tekstvoorbereiding. Door de introductie van het 'fotozetten' is ook door het kleine bedrijf met een relatief geringe productiecapaciteit een technisch geavanceerd produkt te leveren. Ook hier heeft zich een duidelijke miniaturisering voorgedaan die de structuur van de bedrijfstak niet hoeft aan te tasten; integendeel, er kan hier juist van een structuur'bevestigende' invloed worden gesproken.

Geldt de voorgaande conclusie vooral voor de segmenten tekstvoorbereiding en drukken, voor de afwerking kan deze conclusie niet onverkort worden getrokken. Daar gelden nog de economies of scale voor uniforme bewerkingen. De technologische ontwikkeling heeft in dit segment tot nu toe de geringste invloed gehad. Vandaar dat hier ook nog veel handwerk voorkomt, zeker wanneer het activiteiten op kleinere schaal betreft.

2.4 Toekomstige technologische ontwikkelingen

Technologische ontwikkelingen in de toekomst zullen op twee manieren de gang van zaken in de grafische industrie beïnvloeden. Aan de ene kant is dit de opkomst van de zgn. 'nieuwe media' en aan de andere kant betreft het de technologische ontwikkeling in de grafische sector zelf.

De elektronische media kunnen in principe een groot deel van de grafische produkten - als informatiedragers - overnemen. Voor het zover is zullen binnen de grafische sector ook nog wel veranderingen van formaat zich voordoen. De massale introductie van papierloze informatie-overdracht wordt namelijk vertraagd door een aantal factoren. Naast een zeer waarschijnlijk tekort aan capaciteit van de transportnetwerken wanneer massaal gebruik optreedt, komt ook de aanschaf van ontvangapparatuur door de consumenten. Daarnaast is de mobiliteit van de elektronische informatiedragers nog niet zo groot als een krant of een tijdschrift. De draagbare zakcomputer bijv. is nog niet gerealiseerd voor grootschalig gebruik.

tabel 1 Development of Printing Technology

Period in Use	Invention/Adaptation	Machine	Economic Outcome
I Manual (15th-18th centuries)	(i) Screw/arm principle, etc.	Wooden press (Gutenberg)	Established man: machine relation Increased labour productivity
	(ii) Iron machinery	Iron Press (Stanhope)	
II Mechanical (19th century)	(i) Greater motive power	Large steam-driven units (Koenig)	Increased capital intensity & labour productivity Cut capital cost
	(ii) Better building techniques	Mass-produced presses (Albion)	
III Electro-Chemical (1st part 20th century)	(i) Mechanical composition	Semi-auto casting (Lino/Mono)	Increased capital cost & labour productivity New specialist processes Better quality work Small flexible units
	(ii) Photographic processes and materials	Photolithography Process camera, etc.	
	(iii) Small electric motors	Better paper, inks, plates Independently powered	
IV Electronic (2nd part 20th century)	Electronic circuits memories, keyboards, VDUs, lasers, discs	Word processors Photocomposition Electronic-controls	Increased labour productivity. Changed capital costs. Altered man: machine relation.

Bron: Alan Bollard, Small beginnings, London, 1983.

Op grond hiervan kan - zoals ook in het recente verleden is gebleken - worden verondersteld dat papier nog een lange tijd een vooraanstaande plaats zal innemen als het gaat om overdracht van massale boodschappen. De meest belangrijke veranderingen in de grafische industrie zullen zich in de toekomst dan ook vooral voordoen ten gevolge van nieuwe technologische toepassingen bij het vervaardigen van drukwerk. In de eerste twee fasen van het grafisch productieproces, de tekstvoorbereiding en het drukken zelf, kunnen twee hoofdontwikkelingen worden onderscheiden. Enerzijds is dat de zgn. functionele integratie en anderzijds is dat de produktie-technische decentralisatie.

De functionele integratie van een aantal verrichtingen hangt samen met de ontwikkeling in de micro-electronica. Computers worden steeds goedkoper en leveren daarbij grotere geheugens waarin meer informatie kan worden opgeslagen. Voor de omzetting van beeldmateriaal in digitale informatie kunnen scanners worden ingezet, en de fotozet- en druksystemen kunnen door computers worden gestuurd. Door toepassing van deze technische hulpmiddelen kan men komen tot de bouw van één computergestuurd systeem waardoor het gehele proces van informatiebewerking functioneel geïntegreerd kan worden. De integratie kan zich op de duur uitstrekken tot tekst- en beeldverwerking, waarbij de redactionele, opmaaktechnische en zettechnische functies worden samengevoegd. Het komt hierbij feitelijk neer op het uitschakelen van een aantal menselijke activiteiten in een aantal tussenfasen van het grafische productieproces. De menselijke arbeid heeft dan vooral nog betrekking op de invoering van informatie. Het meest vergaande is de ontwikkeling waarbij de redactie via beeldschermen on-line met het productiesysteem kan werken. Door het geruisloos verdwijnen van het zetwerk uit de grafische bedrijven worden deze steeds meer drukkerijen in de ware zin van het woord. Ook de drukkerij wordt in zijn huidige bestaan bedreigd wanneer

'desk-top-publishing' tot de beschikking van een breed publiek komt.

Bovendien kan de laser-printer in de toekomst veel bezwaren ten aanzien van de kwaliteit van de vormgeving ondervangen die tot nu toe aan de kleinschalige produktie van drukwerk met behulp van computers verbonden waren. Deze zal daardoor ook op grote schaal ingang kunnen vinden.

De opkomst en ontwikkeling van telecommunicatiemiddelen in samenhang met de verschuiving in druktechnieken van hoogdruk naar vlakdruk (offset) doen mogelijkheden ontstaan voor het decentraal produceren van grafische

produkten. Via kabelverbindingen of langs de weg van satellietverbindingen kan een grote hoeveelheid informatie snel en goedkoop over grote afstand worden vervoerd. Hierdoor wordt het technisch mogelijk gemaakt verschillende bewerkingen op verschillende lokaties uit te voeren. Op deze manier kunnen problemen die voortvloeien uit fysieke distributiemoeilijkheden worden opgevangen. Bovendien hoeft - wanneer er voldoende telecommunicatieverbindingen zijn - niet steeds op grote schaal geproduceerd te worden, want ook kleinere, maar gelijksoortige apparatuur van een hoog technologisch gehalte, kan op deze elektronische systemen worden aangesloten.

Tenslotte moet nog melding worden gemaakt van de opkomst van non-impact-druktechnieken. In tegenstelling tot de contact-druktechnieken is bij de nieuwste techniek geen sprake meer van direct contact tussen papier en informatiedrager. Het inktjetsysteem en het lasergestuurde electro-fotografische systeem zijn voorbeelden van non-impact druktechnieken. Zij bieden vooral mogelijkheden voor drukwerk in beperkte hoeveelheden en dus met wisselende inhoud.

3. Kenmerken van de grafische industrie

3.1. Produkten en markten

De grafische industrie vormt een element van het informatie- en communicatieproces. Het vastleggen en doorgeven van informatie gebeurt in deze bedrijfstak door middel van papier. Het bedrukte papier is in deze sector dus als informatiedrager aan te merken. Informatie kan echter ook op andere technische wijzen dan op papier worden vastgelegd en verspreid, zodat er concurrerende technische alternatieven zijn die invloed kunnen hebben op de gang van zaken in de grafische industrie. De mate waarin het papier als informatiedrager door andere technische produkten kan worden vervangen, is niet voor elk segment van de markt van grafische produkten gelijk. De markt van grafische produkten is namelijk niet homogeen, d.w.z. er bestaat een aantal uiteenlopende deelmarkten die economisch in mindere of meerdere mate van elkaar gescheiden zijn. Door de uiteenlopende produkt/markt-combinaties die de segmenten in de grafische industrie kenmerken, heeft de technologische substitutiemogelijkheid van het papier als informatiedrager een verschillende invloed op de onderscheiden produkten en markten.

Het eerste onderscheid dat in dit verband van belang is, ligt in de verschillende soorten afnemers die de grafische industrie kent. Het grootste deel van de produktie van de Nederlandse grafische industrie wordt als intermediaire goederen aan bedrijven geleverd. Ongeveer 70% van de totale afzet van de grafische industrie dient derhalve als input voor de produktie van andere bedrijven en sectoren. Dit intermediaire karakter heeft tot gevolg dat veranderingen in het produktieproces bij de afnemers van de grafische produkten (en diensten) doorgegeven kunnen worden in de vorm van anderssoortige eisen die aan de produkten van de grafische industrie worden gesteld. Daarnaast kan de technologische ontwikkeling hier van invloed zijn. Zo kan de snelle groei van het aantal huisdrukkerijen in het recente verleden niet los worden gezien van het op de markt komen van gemakkelijk te bedienen machines in de sector eenvoudig drukwerk. Een deel van de intermediaire leveringen van de grafische industrie wordt op deze manier door de voormalige afnemers zelf geproduceerd. Aldus verschuift dit deel van de produktie van de papieren

informatie naar andere bedrijfstakken en sectoren.

Naast de vorm van afzet- en produktverschuiving die hierboven is bedoeld, kan de produktie van de grafische industrie ook worden afgeremd doordat het papier als informatiedrager hier en daar verdwijnt. De huidige afnemers van de (intermediaire) grafische produkten kunnen een deel van hun informatie op andere technische wijzen laten vastleggen. Door de ontwikkeling van de micro-electronica worden alternatieven aangeboden die ofwel leiden tot het zelf in gebruik nemen van deze informatiedragers door de voormalige klanten van de grafische industrie, ofwel die deze afnemers doen overgaan op andere dan de grafische leveranciers. Aangezien het overgrote deel van de produktie van de grafische industrie uit deze kwetsbare intermediaire produkten bestaat, is de mogelijkheid reëel dat op langere termijn het groeipotentieel van deze bedrijfstak sterk onder druk komt te staan.

Het tweede marktsegment bestaat uit grafische produkten die als finale consumptie kunnen worden aangemerkt. Dit deel vormt bijna een kwart van de totale afzet. De substitutiekans door andere technische informatiedragers is hier kleiner dan bij de intermediaire leveringen het geval is. Binnen de groep grafische consumptieve produkten kunnen er echter grote verschillen bestaan ten aanzien van de technische substitutiemogelijkheden. Zo heeft de stagnatie in de verkoop van encyclopedische naslagwerken niet alleen te maken met een verminderde koopkracht van de consument, maar ook met de opkomst van informatiebronnen als openbare bibliotheek, teletekst, viewdata, en andere databanken. Regionale en lokale dag- en weekbladen zullen concurrentie kunnen ondervinden van de opkomst en groei van lokale of regionale radio en televisie-uitzendingen. Voor de particuliere maatdrukwerk-markt is de vervanging echter weer heel beperkt.

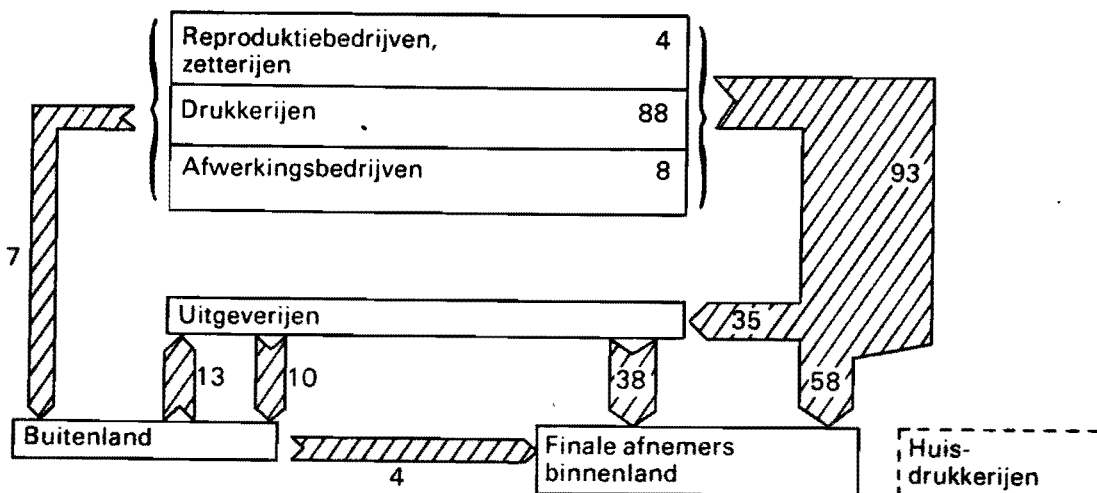
Gezien het heterogene aanbod en de heterogene vraag in de grafische bedrijfstak, komen er ook uiteenlopende marktvormen voor. Ondernemingen die zich vooral op massadrukwerk hebben gespecialiseerd, zoals het uitgeven van dagbladen, tijdschriften en boeken, verkeren door het kleine aantal grotere ondernemingen dat op deze markten werkzaam is in andere concurrentieverhoudingen dan de kleine bedrijven die het vooral van kleine series moeten hebben. Hierbij kan worden opgemerkt, dat het

grootbedrijf in de grafische industrie niet alleen door binnenlandse maar ook door buitenlandse concurrentie wordt beïnvloed. Bovendien hebben deze grotere ondernemingen meer hinder van de beperkte omvang van het Nederlandse taalgebied, want hierdoor worden sommige grafische produkten in hun expansie duidelijk beperkt. Daarnaast kan door de hogere scholingsgraad van de bevolking, bijvoorbeeld op het gebied van de vreemde talen, met name Engels, de concurrentie van buitenlandse uitgeverijprodukten toenemen. Degene die een Nederlands opinieweekblad leest zal veelal ook in staat zijn een Engelstalig weekblad te lezen. Hierdoor verzwakt de concurrentiepositie van de Nederlandse grafische industrie in deze sector van de markt.

Tenslotte is er nog een beperkte omvang aan export van grafische produkten. Deze bedraagt ongeveer 10% van de totale afzet. Het gaat hier vooral om produkten van de grotere ondernemingen die op gespecialiseerde marktsegmenten werken. Overigens werd hier een en ander gestimuleerd door de buitenlandse acquisitie van uitgeverijen door Nederlandse ondernemingen. Mondiale technologische ontwikkelingen hebben in dit segment van de grafische industrie de grootste invloed.

Fig. 3. brengt een en ander nog een samenvattend in beeld.

Figuur 3 Productie- en distributiestroom

In figuur 3 is het totale verbruik op 100 gesteld.

Bron: Rabobank.

3.2 Structuur van de grafische bedrijfstak

De structuur van de grafische industrie zoals die in Nederland wordt aangetroffen, wijkt niet sterk af van die in andere Europese landen. Eerder kan men wijzen op de grote mate van overeenstemming tussen de verschillende nationale grafische bedrijfstakken. De geconstateerde heterogeniteit van de produkten vormt voor deze eenheidsstructuur een belangrijke verklaring. Enerzijds opereert een klein aantal grote tot zeer grote grafische bedrijven in de markt, en aan de andere kant treffen we een veelheid van zeer kleine bedrijven aan. Naast produktie op grote schaal is er dus plaats voor bedrijven die in kleine series maatwerk produceren. Een gevolg hiervan is dat er ook zeer uiteenlopende produktietechnologieën worden gebruikt.

Deze produktiestructuur hangt voorts ook samen met de aard van het grafische produktieproces. In hoofdpunten zijn er drie verschillende produktietechnische activiteiten te onderscheiden die niet perse in één bedrijf uitgeoefend behoeven te worden. In de eerste plaats zijn er bedrijven die zich gespecialiseerd hebben in het voorbereiden van de tekst die vervolgens in de drukkerijen gedrukt wordt. Daarna komt er een categorie afwerkingsbedrijven die d.m.v. brochieren, binden, e.d. het drukwerk completeren. De technologische ontwikkeling is, zoals we hebben gezien, niet voor elk van deze onderscheiden activiteiten dezelfde geweest, en mede hierdoor is een uiteenlopende bedrijfsomvang in de loop van de tijd mogelijk gebleken.

Voor een indruk van de verdeling van de grafische bedrijven over de verschillende produktie-activiteiten kan de volgende tabel dienen.

Tabel 2. Verdeling grafische bedrijven naar activiteit, 1983 en 1986.

	aantal		in % totale graf.industrie	
	1983	1986	1983	1986
Gespec. voorbereidingsbedrijven	218	218	7,6	8,0
Drukkerijen	2.256	2.130	79,1	78,3
<u>Afwerkingsbedrijven</u>	<u>380</u>	<u>373</u>	<u>13,3</u>	<u>13,7</u>
Totaal grafische industrie	2.854	2.721	100,0	100,0

Bron: KVGGO en FGE

Zowel de gespecialiseerde voorbereidingsbedrijven als de afwerkingsbedrijven worden gekenmerkt door hun relatief kleine bedrijfsomvang. Binnen de groep van drukkerijen is de spreiding m.b.t. de bedrijfsomvang duidelijk groter. Hierin treffen we enkele zeer grote ondernemingen aan. Bij de grotere ondernemingen komt het voor, dat een aantal van de verschillende activiteiten geïntegreerd wordt, waardoor de totaliteit van het grafische productieproces wordt bestreken. Een veel gehanteerde maatstaf voor de bedrijfsomvang is het aantal werkzame personen. In 1983 bedroeg het gemiddeld aantal werkzame personen in de voorbereidingsbedrijven en drukkerijen 17. Dit gemiddelde wordt echter sterk in opwaartse richting beïnvloed door een beperkt aantal grote ondernemingen. Ook de afwerkingsbedrijven zijn gemiddeld klein; daar was in 1983 het gemiddeld aantal werkzame personen 20. Meer inzicht in de structuur van de bedrijfstak wordt verkregen door een verdeling naar grootteklasse te geven. Voor de voorbereidingsbedrijven en de drukkerijen ontstaat dan het volgende beeld.

Tabel 3. Werkgelegenheid naar grootteklasse

grootteklasse in aantal werk- zame personen	Bedrijven			Werkzame personen*		
	1979 %	1983 %	1986 %	1979 %	1983 %	1986 %
0 - 4	39,1	46,8	42,6	5,2	6,3	5,3
5 - 9	23,2	21,7	21,4	7,8	8,8	7,7
10 - 19	17,8	15,0	16,3	12,4	12,3	12,0
20 - 49	12,5	10,8	12,6	18,3	19,6	20,6
50 - 99	4,2	3,4	4,0	14,1	14,6	14,8
100 en meer	3,2	2,3	3,1	42,2	38,4	39,6
totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Parttimers meegeteld naar rato van de door hen gewerkte tijd.

Bron: KVGGO

Enkele belangrijke conclusies met betrekking tot de structuur van de grafische industrie kunnen uit deze tabel worden getrokken. Zo is duidelijk dat het hier gaat om een sector waarin het kleine en middelgrote

bedrijf domineert. Ruim 40% van de bedrijven had in 1986 minder dan 5 werknemers in dienst. En bijna twee derde heeft een personeelsomvang van minder dan 10 personen. De grotere bedrijven leveren nog steeds een zeer belangrijk deel van de werkgelegenheid; de 3% grootste groep ondernemingen was goed voor bijna 40% van de grafische werkgelegenheid.

Bezien we de ontwikkeling in de loop van de laatste jaren dan valt het op dat er duidelijke verschuivingen zijn opgetreden. Het aantal zeer kleine bedrijven neemt toe; tussen 1979 en 1983 met 7,7 procent-punten. De groei van de werkgelegenheid is daar een gevolg van; dit aandeel stijgt met 1,1 procent-punt. Voor de grootste bedrijven geldt een omgekeerde beweging. Bedrijven met meer dan 100 werknemers laten naast een begrijpelijke relatieve daling in het aandeel van het totaal aantal bedrijven tevens een duidelijke daling in het werkgelegenheidsaandeel zien. Het grootste is die voor de bedrijven die tussen de 100 en 200 personen in dienst hebben. Echter ook de allergrootsten leveren een verminderde bijdrage aan de grafische werkgelegenheid. De plus -100- bedrijven brachten hun werkgelegenheidsaandeel in de betreffende vier jaar terug van 42,2% naar 38,4%; de kleinste en middelgrote bedrijven zijn dus van meer belang geworden voor de werkgelegenheid.

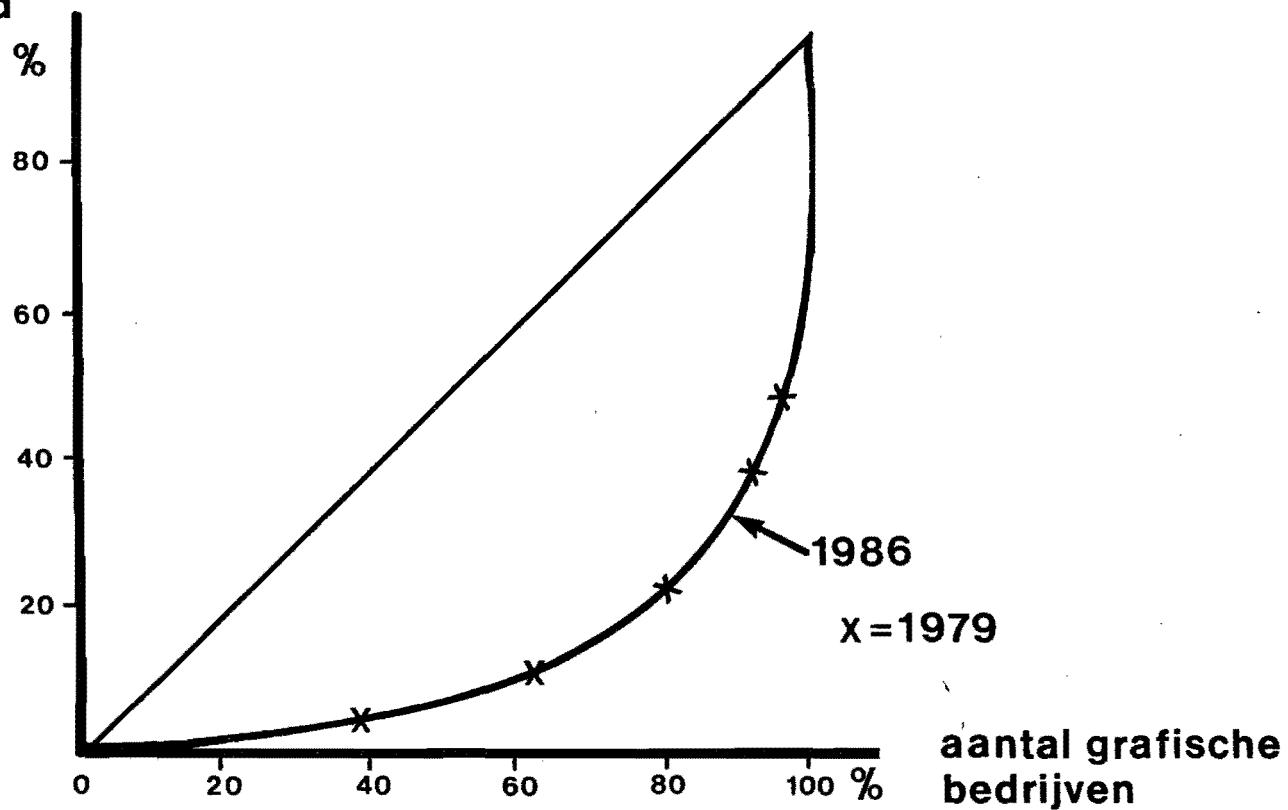
Tussen 1983 en 1986 wordt in deze ontwikkeling echter weer enige verandering zichtbaar. Het aantal bedrijven met minder dan 10 werknemers daalt relatief, en die met 10 tot 50 werknemers vergroten hun relatieve aantal, evenals de grotere bedrijven. De hiermee gepaard gaande verschuiving van de werkgelegenheidsaandelen blijkt ook uit tabel 3. Voor een deel moet de oorzaak van deze verschuivingen gezocht worden in de arbeidstijdverkortung die vooral bij middelgrote en grote grafische bedrijven tot uitbreiding van het aantal werkzame personen heeft geleid.

De verdeling naar bedrijfsomvang wordt in onderstaande Lorenzcurve nog eens in beeld gebracht.

fig. 4

werk-
gelegenheid

KVGO-leden

3.3. Conclusies

De grafische industrie wordt gekenmerkt door een hoge mate van toelevering aan andere bedrijven en instellingen. De produktie van deze sector gaat voor circa 70% als intermediair produkt naar de afnemers. Technologische ontwikkelingen in de vorm van produktinnovaties bieden deze afnemers steeds meer mogelijkheden om de diensten van de grafische industrie te vervangen door zelf de produktie van informatie op papier ter hand te nemen of door andere technieken dan die welke het papier als informatiedrager hebben, te gebruiken. De ontwikkelingen in de sfeer van de telematica zijn voor deze laatste vorm van vervanging van betekenis. Substitutiemogelijkheden doen zich ook voor op de markt voor finale consumptieve grafische produkten. Hier is echter sprake van een zeer heterogene vraag, waardoor de vervanging per afzetsegment ook zeer uiteenlopend kan zijn. Verwacht mag worden, dat juist de zeer kleine grafische bedrijven die veelal het particuliere 'maatdrukwerk' verzorgen, in eerste instantie hun afzetmogelijkheden het minst bedreigd zullen zien. Van oudsher bestaat de grafische sector uit een zeer groot aantal kleine ondernemingen. Iets meer dan 3% van het aantal grafische bedrijven had in 1986 meer dan 100 werknemers in dienst. Daarentegen had ongeveer twee derde van het aantal bedrijven minder dan 10 personen in dienst. Voor de ontwikkeling van de werkgelegenheid in de grafische industrie blijken de zeer kleine en kleine bedrijven in het recente verleden van belang te zijn geweest.

De technologische veranderingen die zich sedert het begin van de jaren zeventig in de Nederlandse grafische sector hebben voorgedaan, hebben blijkbaar geen grote belemmeringen in de weg gelegd ten aanzien van de groeimogelijkheden van het kleinere grafische bedrijf.

Geraadpleegde bronnen

- Allan Bollard, Small beginnings, London 1983.
- R.E.M. van den Brink, Antwoorden over informatie; in: Economisch-Statistische Berichten, 4-12-1985.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, Productiestatistieken Binderijen, Drukkerijen, en Grafische Industrie, diverse jaren.
- W.M. de Jong, Informatietechniek in beweging, Den Haag 1982.
- P.J. Kalff, Nieuwe technieken voor productie en distributie van dagbladen en tijdschriften, Den Haag 1982.
- Rabobank, Bedrijfstakingstudie Grafische Industrie, Utrecht, april 1984.
- Structuurcommissie Grafische Industrie, Het Structuurverbeteringsproject Grafische industrie, mei 1985.
- H.H. Werthauer, Enkele opmerkingen over de grafische industrie, in: Economisch-Statistische Berichten, 22 september 1976 en 29 september 1976.

II. Produktie en werkgelegenheid in de grafische industrie

J. Stroeken

1. Inleiding

In hoofdstuk I is een beschrijving gegeven van de technologische ontwikkelingen in de grafische industrie. Daarbij zijn de (toekomstige) gevolgen voor de produktie- en werkgelegenheidsontwikkeling reeds in hoofdlijnen aan de orde geweest. Het is de opzet van dit hoofdstuk de feitelijke economische en werkgelegenheidsontwikkelingen te analyseren en deze te relateren aan de technologische ontwikkelingen zoals beschreven in voorgaand hoofdstuk.

Het datamateriaal waar dit hoofdstuk op is gebaseerd is voor een groot deel afkomstig uit de produktiestatistieken van het Centraal Bureau voor de Statistiek. In de daar gehanteerde Standaard Bedrijfsindeling (SBI) 1974 vormen de Uitgeverijen, Drukkerijen (voorbereiden en drukken) en Binderijen één bedrijfsklasse. In tegenstelling tot hoofdstuk I heeft de in dit hoofdstuk gepleegde analyse dus ook betrekking op de uitgeverijen. Voorzover de onderverdeling Uitgeverijen, Drukkerijen en Binderijen wordt gehanteerd vindt bij ondernemingen waar deze opsplitsing vanwege de omvang niet is te maken indeling plaats op basis van de hoofdactiviteit. Verder laat het datamateriaal slechts een analyse toe voorzover het om bedrijven gaat met meer dan 10 werknemers. Door deze beperking valt het grootste gedeelte van de bedrijven weg, maar slechts een klein deel van de produktie en werkgelegenheid.

Naast het CBS-materiaal vindt er voor enkele grote uitgeverijen nog een analyse plaats aan de hand van hun jaarverslagen. Het betreft hier Elsevier/NDU, Kluwer, Wolters/Samsom en Audet. Het gaat om een vergelijking in de tijd waarbij niet uitdrukkelijk rekening is kunnen houden met fusies, overnames en andere externe ontwikkelingen. Het gepresenteerde datamateriaal laat dus geen absolute interpretatie toe.

De aanpak van dit hoofdstuk is als volgt. Allereerst zal de ontwikkeling van de produktie worden beschouwd alsmede van het aandeel toegevoegde waarde in de produktie. In een tweede paragraaf vindt een analyse plaats van de investeringsontwikkeling waarvan de effecten ten aanzien van het gebruik van kapitaal en arbeid in twee daaropvolgende paragrafen worden bekeken. Tenslotte wordt de vraag gesteld naar de konsekwenties van het een en ander voor de kostenstructuur in de bedrijven.

2. Produktie, toegevoegde waarde

In figuur 2.1 zijn de produktiecijfers van de drie sectoren weergegeven. Stijging, ook relatief, heeft vooral bij de uitgeverijen en drukkerijen plaatsgevonden. Van 1980 tot 1984 is er sprake van stagnatie. Deze stagnatie is niet specifiek voor de Grafische Industrie maar weerspiegelt een algemene inzinking in de conjunctuur. In figuur 2.2 is de ontwikkeling weergegeven in het aantal bedrijven naar grootteklasse. Bij de binderijen en uitgeverijen is een vrij konstante trend te bespeuren met uitzondering van de meest recente periode. In deze laatste periode valt voor de binderijen de toename op van de grote bedrijven ten koste van de kleinere en middelgrote bedrijven. Bij de uitgeverijen is een afname te bespeuren van de middelgrote bedrijven ten gunste van de grotere en kleinere ondernemingen. Bij de drukkerijen daarentegen vindt er een verschuiving plaats van grotere naar kleinere bedrijfseenheden. De algehele toename daar lijkt deels te kunnen worden toegeschreven aan het afstoten van drukkerijkapaciteit door de grote uitgeverijen. In hoofdstuk I is gewezen op de toepassing van hoogwaardige technologie op kleine schaal vooral in het druksegment en bij de tekstvoorbereiding, terwijl voor de afwerking (binderijen) nog veelal de economies of scale voor uniforme bewerkingen geldt. Opvallend is niettemin in 1984 de daling van het aantal kleinere drukkerijen en de (reeds eerder ingezette) toename van de middelgrote drukkerijen.

In de kleine en middelgrote bedrijfsklassen in de drukkerswereld is met de toename van het aantal bedrijven ook de produktie nagenoeg proportioneel toegenomen. Dat blijkt uit figuur 2.3 waarin de gemiddelde produktie per bedrijf is weergegeven. Op basis hiervan kan dus niet de konklusie worden getrokken van concentratie van produktie binnen enkele (grotere) bedrijven door middel van fusies e.d., terwijl er evenmin een tendens tot decentralisatie uit kan worden gedistilleerd. De produktie bij de grote bedrijven blijkt overigens gemiddeld te zijn toegenomen. Deze konklusies met betrekking tot drukkerijen korresponderen met branchegegevens, zoals weergegeven in de Rabobankstudie (1984). Daar wordt gekonstateerd, dat kleinere bedrijven kunnen bestaan van de kliëntgerichte aanpak van kleine drukorders, terwijl de hele grote bedrijven voldoende kapitaalcracht bezitten om mee te kunnen draaien in de (internationale) konkurrentieslag, waar het gaat om zeer grote oplagen met kleine marges.

Bij de binderijen is sprake van een stabiele situatie zonder noemenswaardige ontwikkelingen. Hier gebeurt op technologisch gebied feitelijk ook het minste (hfdst. I).

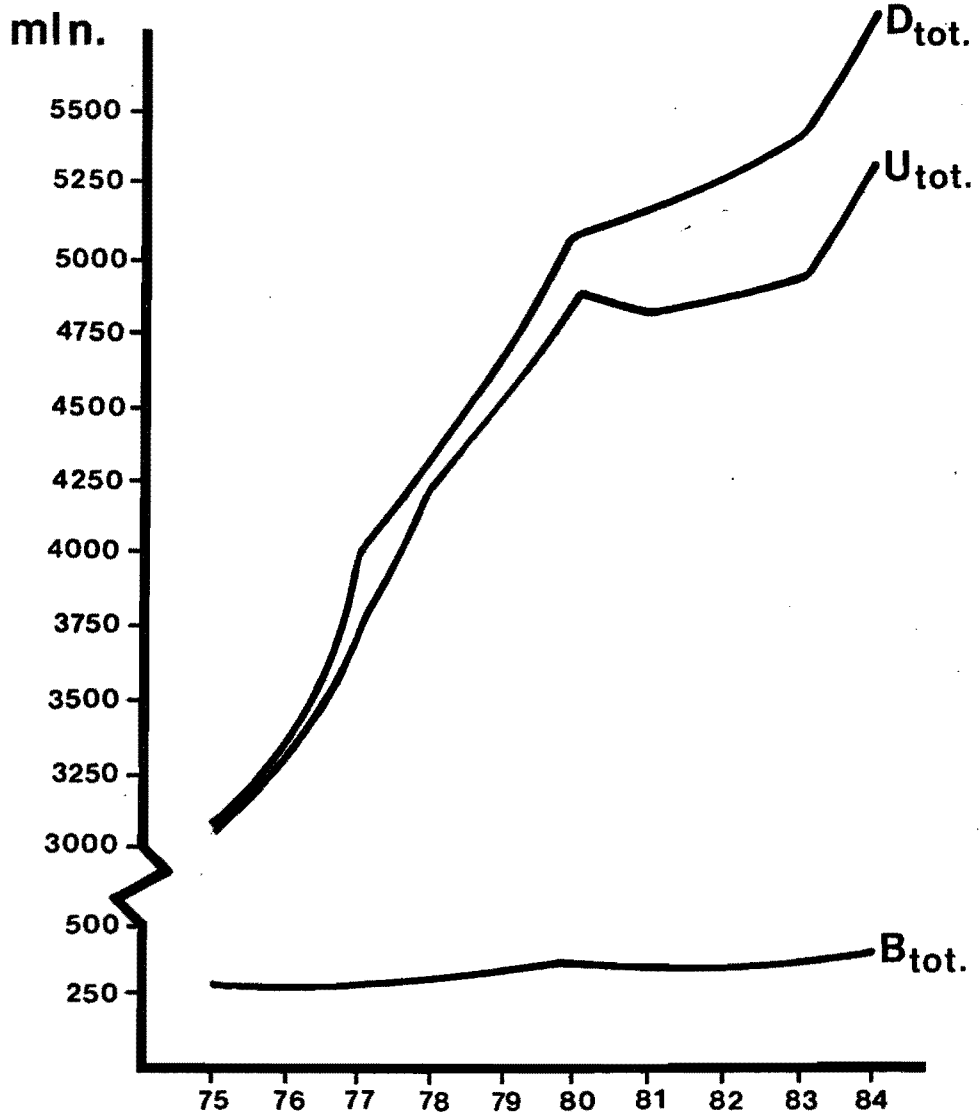
Bij de uitgeverijen bleef het aantal bedrijven en ook de gemiddelde produktie per bedrijf nagenoeg stabiel in de klasse 10-20 en 20-50. Dat betekent dat de uitbreiding van de produktie, zoals in figuur 2.1 gekonstateerd, zich voornamelijk bij de grote uitgeverijen heeft gekoncentreerd. Het aantal bedrijven bleef daar ongeveer gelijk, maar de gemiddelde produktie nam fors toe.

Laatstgenoemde konklusie volgt ook uit figuur 2.4 waar de produktie-ontwikkeling van vier grote uitgeverijen is weergegeven. Vooral Elsevier/NDU en Kluwer groeiden flink. Ook in deze grafiek is een kentering rond 1980 waarneembaar en een opleving in 1984. De eerder genoemde ontwikkeling in de drukkerij-sektor met relatieve voordelen voor kleinschaligheid enerzijds en grootschaligheid anderzijds komt in de uitgeversbranche ook op een andere wijze tot uitdrukking. Een goed voorbeeld lijkt in dit verband het Kluwer-koncern. Dit bedrijf is in relatief hoge mate opgebouwd uit kleine, zelfstandig opererende werkmaatschappijen, die evenwel onderling hecht samenwerken en profiteren van het geheel van een grote kapitaalkrachtige onderneming.

In figuur 2.5 is de bruto toegevoegde waarde weergegeven als aandeel in de produktie. Dit aandeel is vanaf 1978 redelijk stabiel gebleven, zodat de toegevoegde waarde relatief ongeveer in dezelfde mate is toegenomen als de produktie. Opvallend is het nivoverschil in figuur 2.5 tussen de drie hoofdactiviteiten in de grafische industrie. De binderijen hebben het hoogste aandeel, vervolgens de drukkerijen en dan de uitgeverijen. Kleinere bedrijven bezitten een hoger aandeel dan grotere bedrijven. Uitzondering op dit laatste zijn de grote uitgeverijen. De daling van het aandeel toegevoegde waarde in de meest recente periode bij de grote binderijen duidt, zoals ook blijkt uit de figuren 2.2 en 2.3, op de recentelijk optredende schaalvergroting aldaar. Schaalvergroting gaat over het algemeen gepaard met een lager aandeel toegevoegde waarde. (In feite wijken de grote uitgeverijen hiervan af.)

Voor de vier (zeer) grote uitgeverijen zijn de ontwikkelingen weergegeven in figuur 2.6. Opvallend is het weliswaar gelijkmatige, maar in vergelijking met figuur 2.5 hoge aandeel toegevoegde waarde van de produktie. In ieder geval kan hier de konklusie worden getrokken dat de technologie het aandeel toegevoegde waarde in de produktie niet of nauwelijks heeft beïnvloedt in de afgelopen jaren.

fig. 2.1: Productie

Bron: Productie-statistieken CBS

Fig. 2.2: Aantal bedrijven

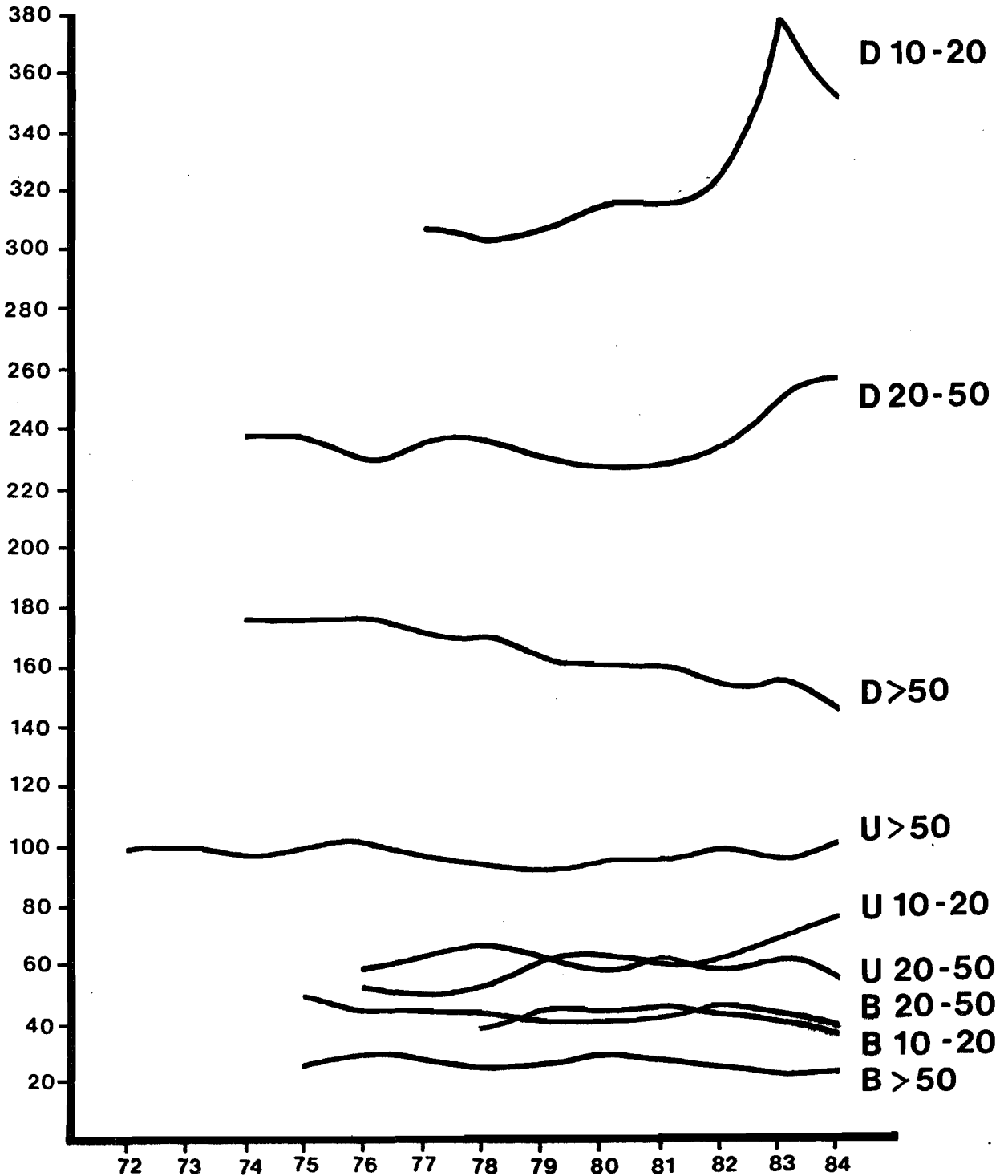
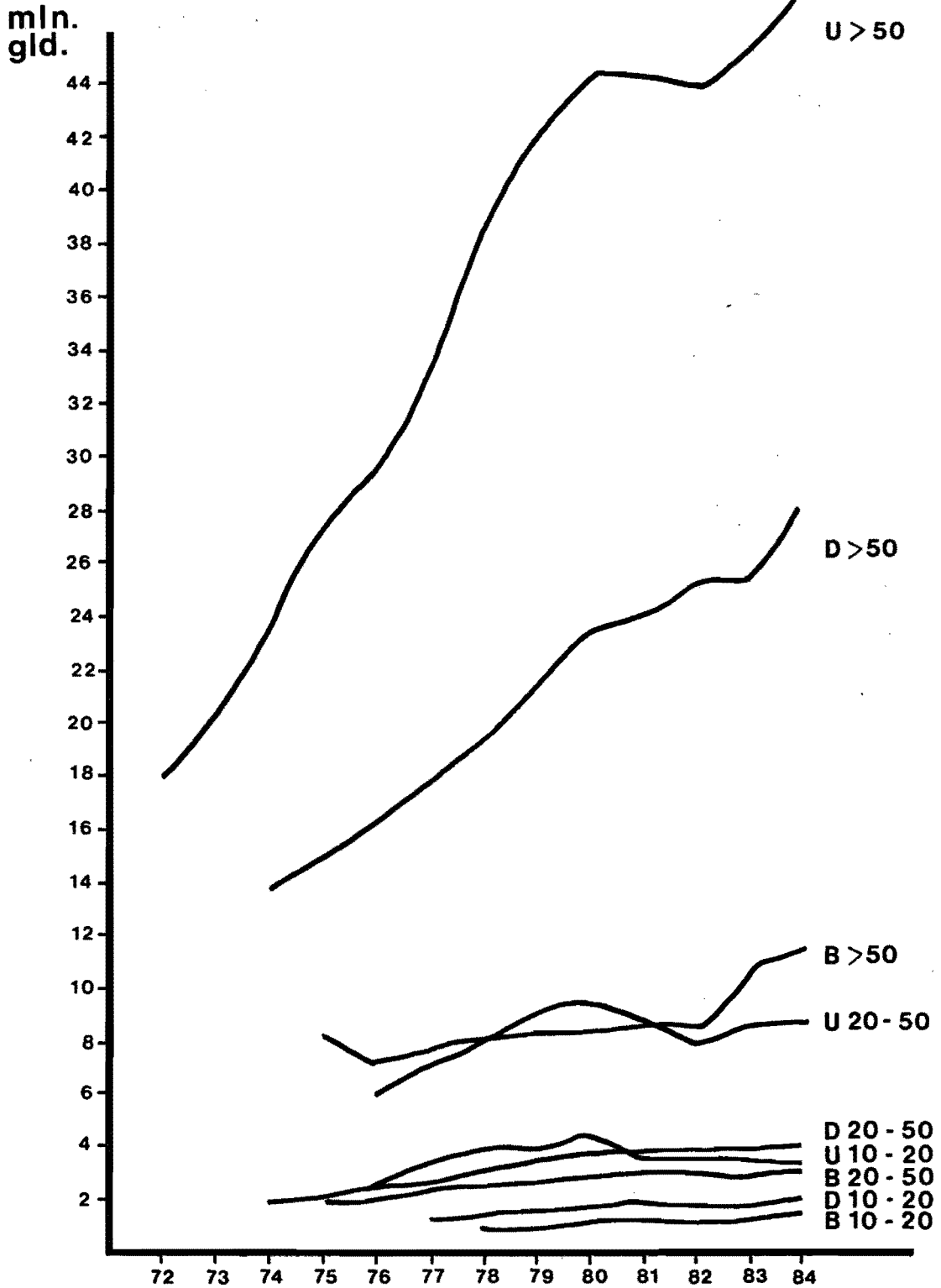

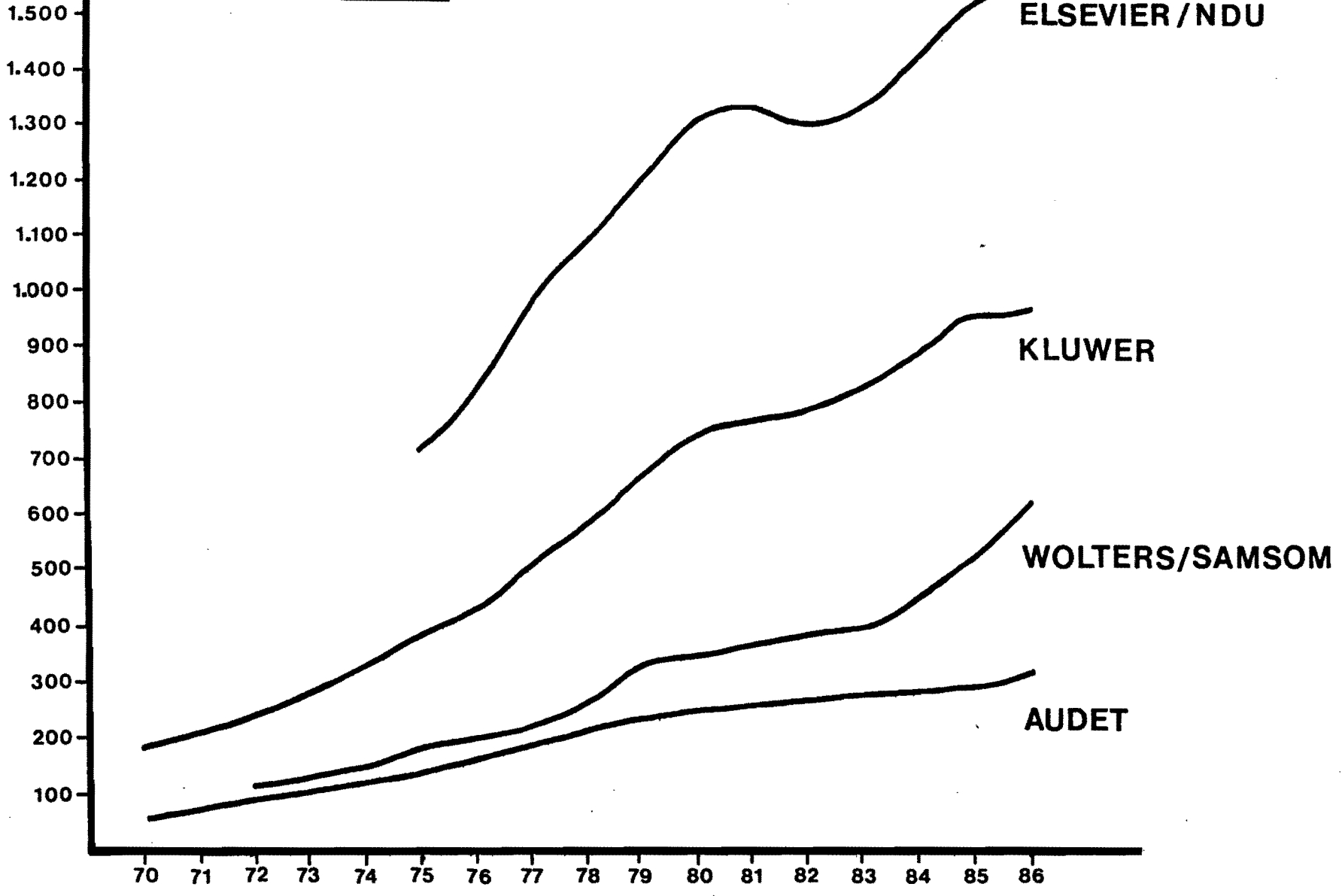
fig. 2.3: Gemiddelde productie per bedrijf

Bron: Productie-statistieken

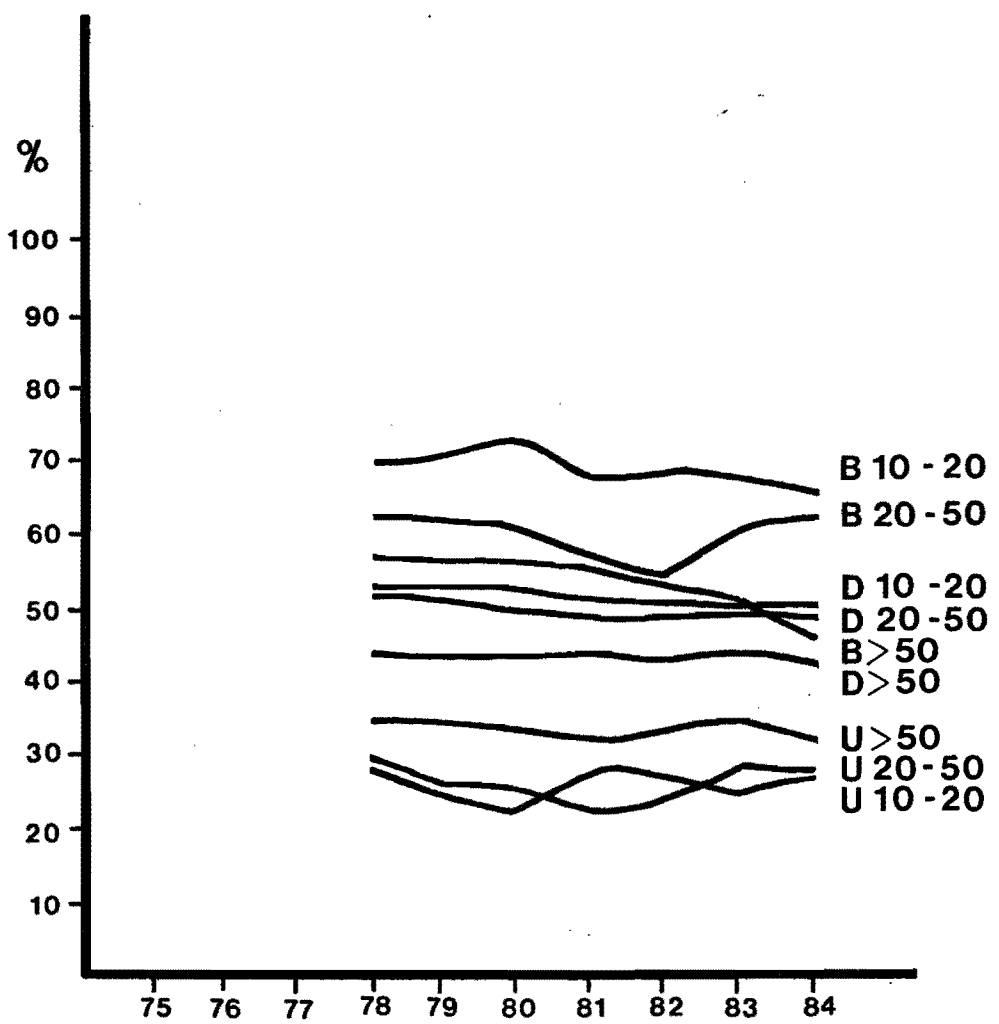
min.

fig. 2.4: Productie

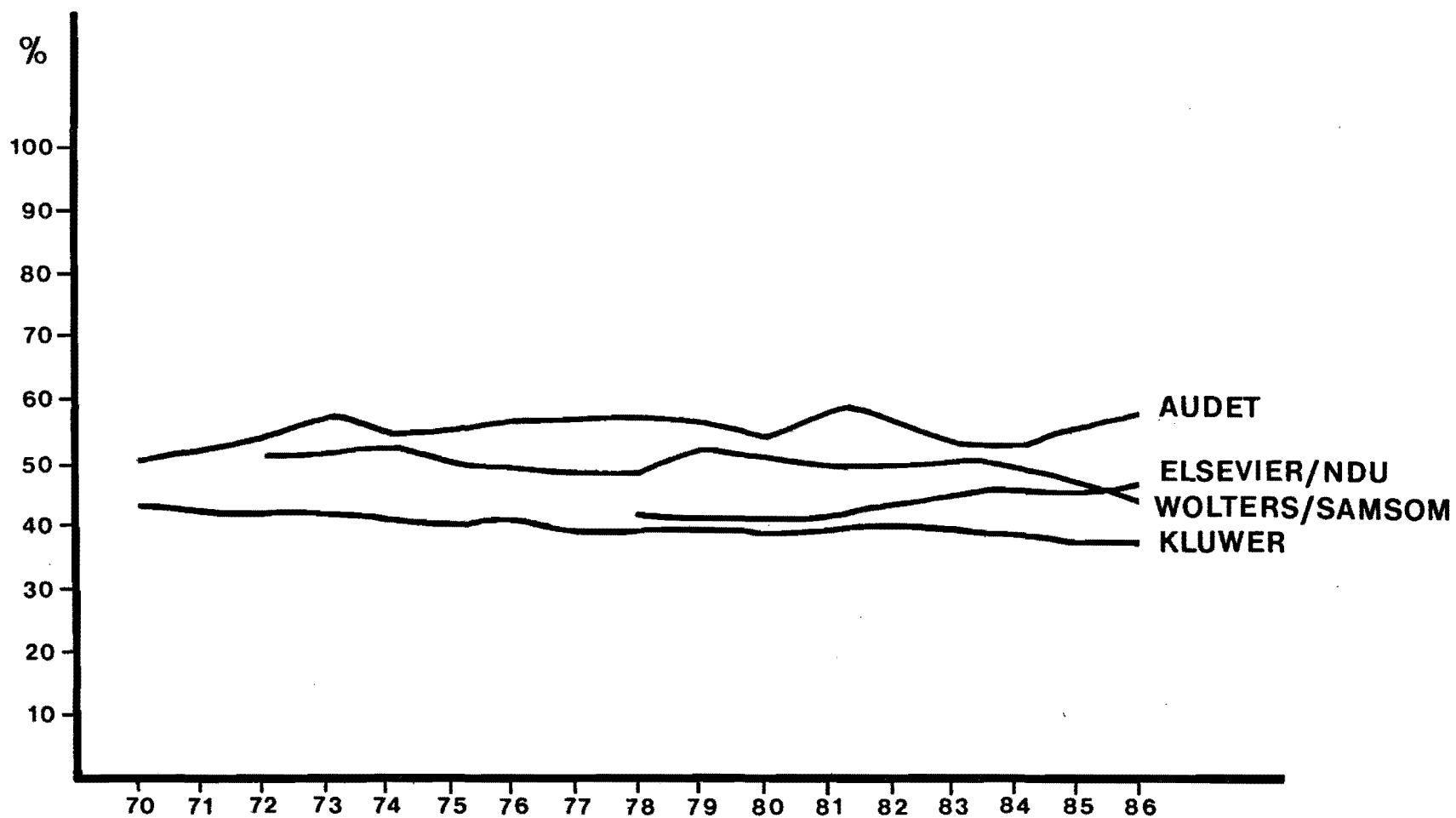
Bron: Financiële jaarverslagen

fig. 2.5: Toegevoegde waarde als % produktie

Bron: Produktie-statistieken CBS

fig. 2.6: Toegevoegde waarde als % produktie

Bron: Financiële jaarverslagen

3. Investeringsen

Onder invloed van de snelle technologische veranderingen wordt in de grafische industrie jaarlijks een grote investeringsinspanning gepleegd. In de Rabobank-bedrijfstakingstudie wordt haar aandeel in de totale industriële investeringen op 5% geschat, in de totale industriële omzet op 3%. Een hoog investeringsnivo in vergelijking met de omzet, waarbij als verklaring de snelle technologische ontwikkeling wordt gegeven. De hogere arbeidsproductiviteit van de nieuwe machines zorgde voor een groei in de produktiekapaciteit en de kostprijs per eenheid produkt daalde. Toen na 1980 de voordien jaarlijks stijgende afzet begon te stagneren (figuur 2.1) en de produktiekapaciteit gewoon doorgroeide, ontstond er overkapaciteit. Deze overkapaciteit wordt nog eens versterkt, doordat de vervangen apparatuur, die technisch en ook economisch nog niet verouderd is, verkocht wordt op de tweedehands markt. Via deze weg werd ze vaak toch nog productief ingezet.

De ten gevolge hiervan gedaalde bezettingsgraad heeft een verscherping van de concurrentieverhoudingen teweeg gebracht. Door de relatief hoge vaste kosten tengevolge van de hoge investeringen is de bedrijfstak zeer gevoelig voor veranderingen in de bezettingsgraad. De verscherpte concurrentieverhoudingen komen vooral tot uiting in dalende prijzen en daardoor dalende rendementen (zie par. 6, figuur 2.15). Deze dalende rendementen zetten ondermeer de grote uitgeverijen ertoe aan om de aanwezige drukkcapaciteit af te stoten. (VNU vormt een uitzondering. Dit bedrijf tracht juist de capaciteit op te voeren om uit de problemen te komen, middels een verlenging van de bedrijfstijd van 104,5 naar 134 uur per week. De lagere kosten per eenheid produkt moeten het vervolgens mogelijk maken de hogere produktie in het buitenland af te zetten.)

De figuren 2.7 en 2.8 vertonen een zelfde beeld met toenemende investeringen tot aan de jaren tachtig. Door de lage rendementen en de toenemende overkapaciteit namen de investeringen vervolgens af. Mede door de verminderde druk op de prijzen vindt er in 1983 weer een kentering plaats, althans voor de drukkerijen en uitgeverijen. De binderijen volgen op overtuigende wijze in 1984. Overigens is de trend in de ontwikkeling van de investeringen per werknemer vergelijkbaar met de trend in de ontwikkeling per arbeidsplaats. Deeltijdwerk lijkt in de betreffende periode niet spektakulair te zijn gegroeid (zie 4.2).

In figuur 2.9 valt vooral de grote investeringsinspanning op van voornamelijk dagbladuitgever Audet. Meer dan bij de andere uitgeverijen is hier sprake van grafische produktie, waar de technologische ontwikkeling tot nu toe de meeste konsekwenties heeft gehad. Bovendien zijn de investeringen bij een dagbladuitgever grootschaliger en dus piekgevoeliger. Het is verder begrijpelijk dat de fluktuatie in investeringsnivo per individueel bedrijf bezien, zoals in figuur 2.9, groter is dan wanneer per sektor wordt beschouwd zoals in de twee voorgaande figuren. In ieder geval spreekt de algemeen-ekonomische stagnatie in het begin van de jaren tachtig er minder uit. Wél valt er over de gehele linie gemiddeld genomen een stijging te konstateren in de investeringsomvang per werknemer. Deze omvang is bij benadering verdrievoudigd en is dus slechts gedeeltelijk te verklaren uit de normale ontwikkeling van de prijzen.

fig. 2.7 Investerings als % van de toegevoegde waarde

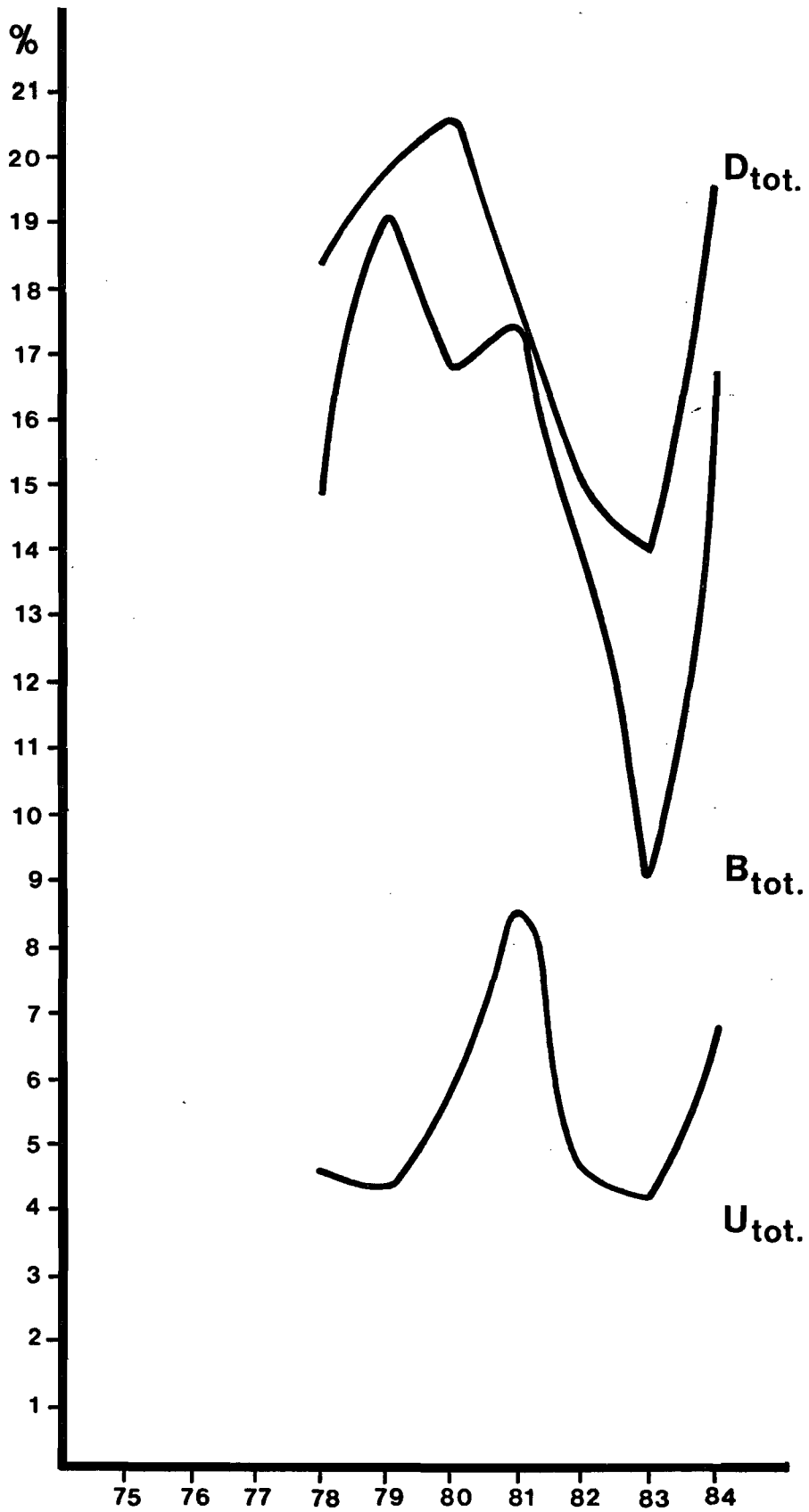
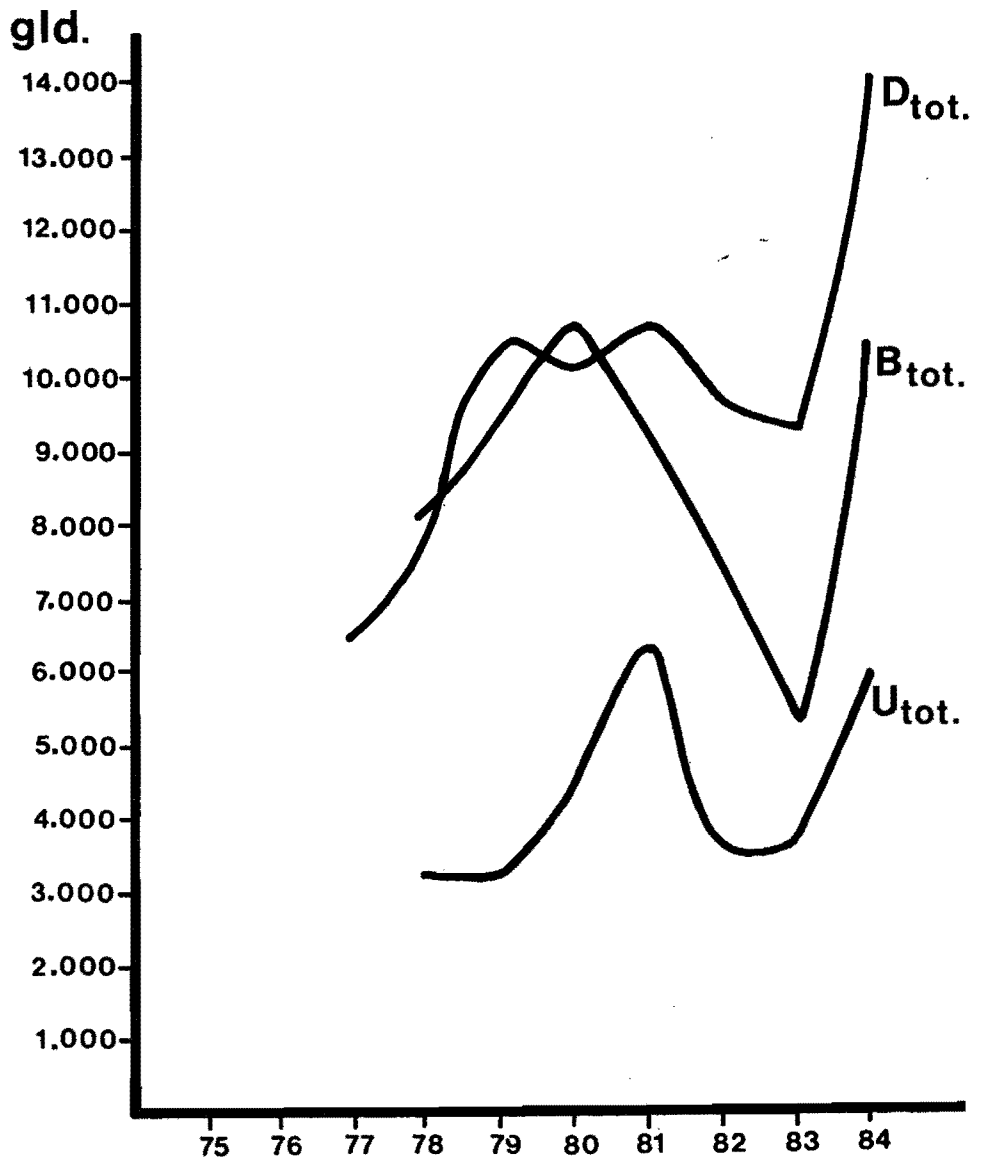
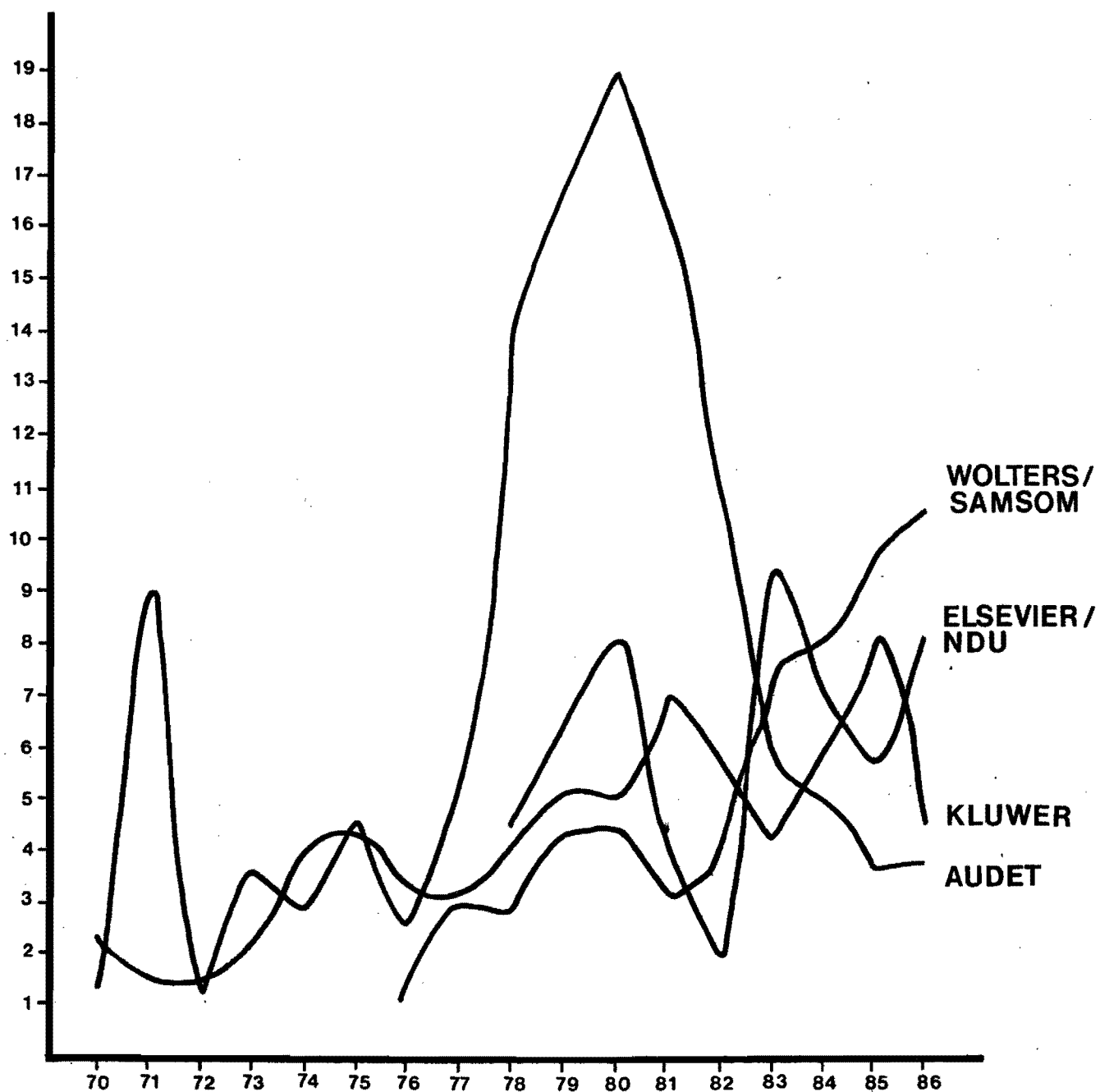

fig. 2.8: Investerings per werknemer

Bron: Productie-statistieken

fig. 2.9: Investerings per werknemer (x 1000)

Bron: Financiële jaarverslagen

4. Werkgelegenheid

4.1 Omvang werkgelegenheid

Het geschetste productie- en investeringsverloop heeft vanzelfsprekend gevolgen voor de werkgelegenheid. In hfdst. I is reeds voor de grafische industrie gekonkludeerd dat het werkgelegenheidsaandeel van kleinere bedrijven tot en met 1983 is gegroeid ten koste van met name de grootste bedrijven. Na 1983 bleek in deze ontwikkeling enige verandering te zijn gekomen welke gedeeltelijk werd toegeschreven aan de arbeidstijdverkorting waarvan de eerste fase van 40 naar 38 uur in 1984 is ingegaan (per 1/10/1986 volgde de tweede fase van 38 naar 36 uur).

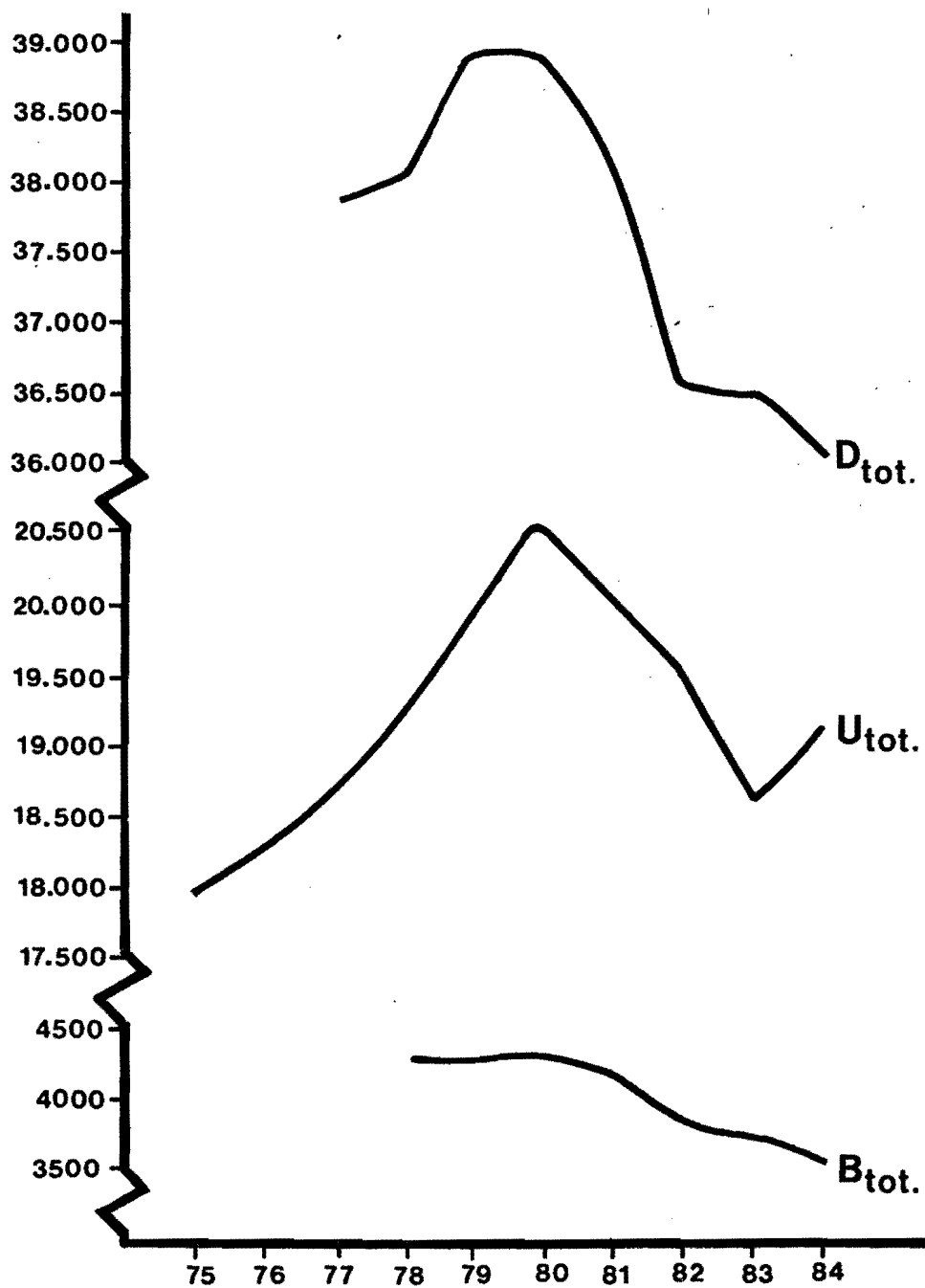
Uit de hier gepresenteerde gegevens kan worden opgemaakt dat per saldo de werkgelegenheid tot aan de jaren tachtig is toegenomen, met name in de drukkerijen en uitgeverijen (figuur 2.10). In de jaren tachtig neemt het aantal werknemers af, waarbij 1983 een korte stilstand oplevert voor de drukkerijen en 1984 voor de uitgeverijen zelfs een stijging te zien geeft in plaats van een daling.

Naar grootteklasse uitgesplitst (figuur 2.11) blijkt de dalende werkgelegenheid in de jaren tachtig zich vooral bij de grote bedrijven voor te doen. De kentering ten goede in 1984 bij de uitgeverijen blijkt evenwel vooral op het konto van de grote uitgeverijen te moeten worden geschreven. De adempauze bij de drukkerijen in 1983 ligt juist aan de kleine bedrijven. Voor de drukkerijen en binderijen kompenseerden overigens de kleinere bedrijven ook al in de jaren zeventig de dalende werkgelegenheid van de grote bedrijven.

In hoeverre de technologische ontwikkeling in de werkgelegenheidstrend een rol heeft gespeeld, moet blijken uit figuur 2.12, waar de werknemersomvang (géén mensjaren) als percentage van de toegevoegde waarde is weergegeven. De rol van de technologische ontwikkeling lijkt dan eenduidig negatief te zijn. Dat blijkt zeker ook uit figuur 2.13 (wél mensjaren) voor de grote uitgeverijen. Met name in figuur 2.12 is overigens in de loop der tijd een opmerkelijke convergentie te constateren voor de diverse bedrijfsklassen.

Opvallend is het nivoverschil tussen de binderijen en drukkerijen, hetgeen bij de arbeidskosten als percentage van de toegevoegde waarde niet zo duidelijk aanwezig zal blijken te zijn (figuur 2.15). Blijkbaar zijn de werknemers in de drukkerijen duurder.

fig. 2.10: Werknemers

Bron: Productie-statistieken

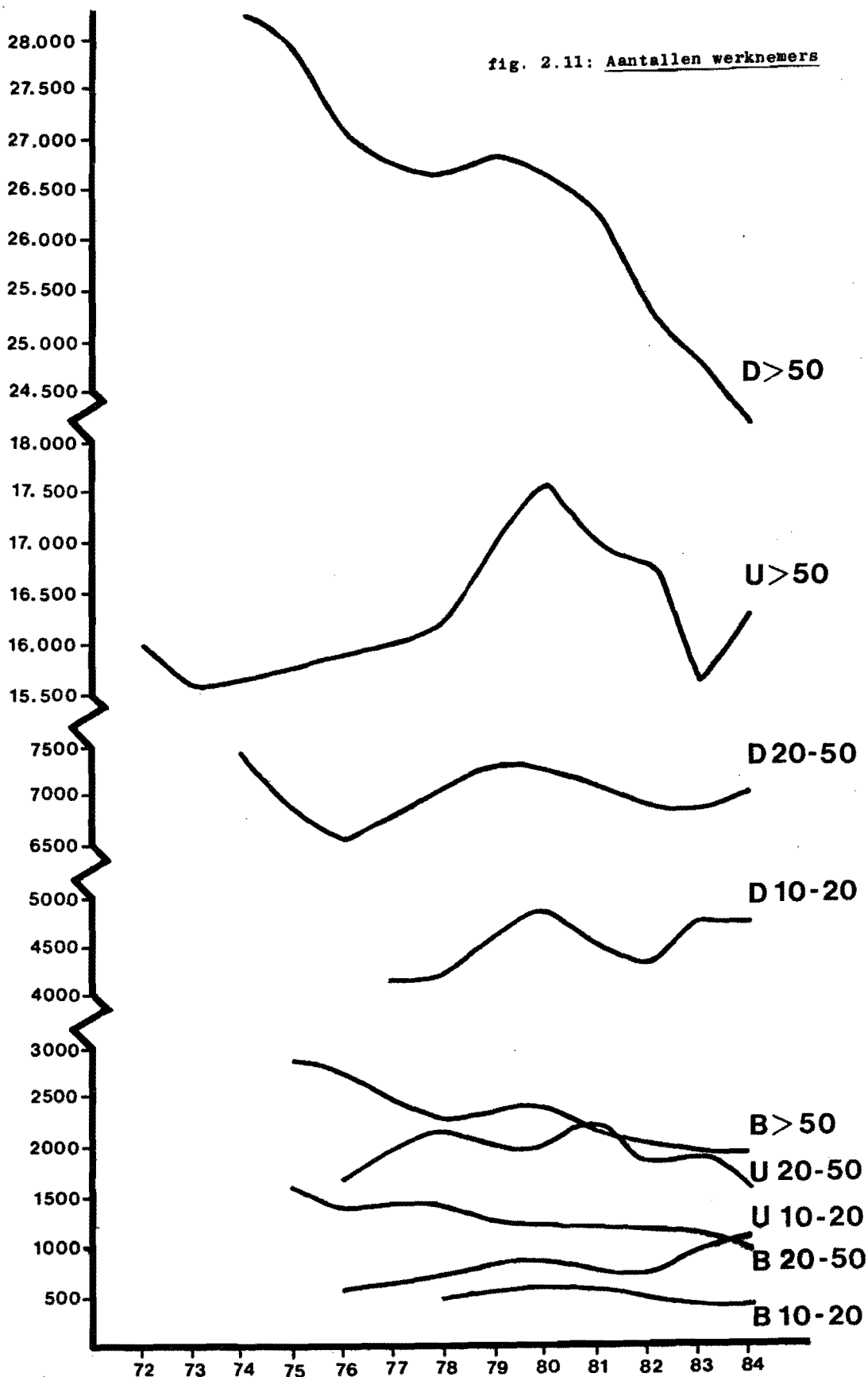
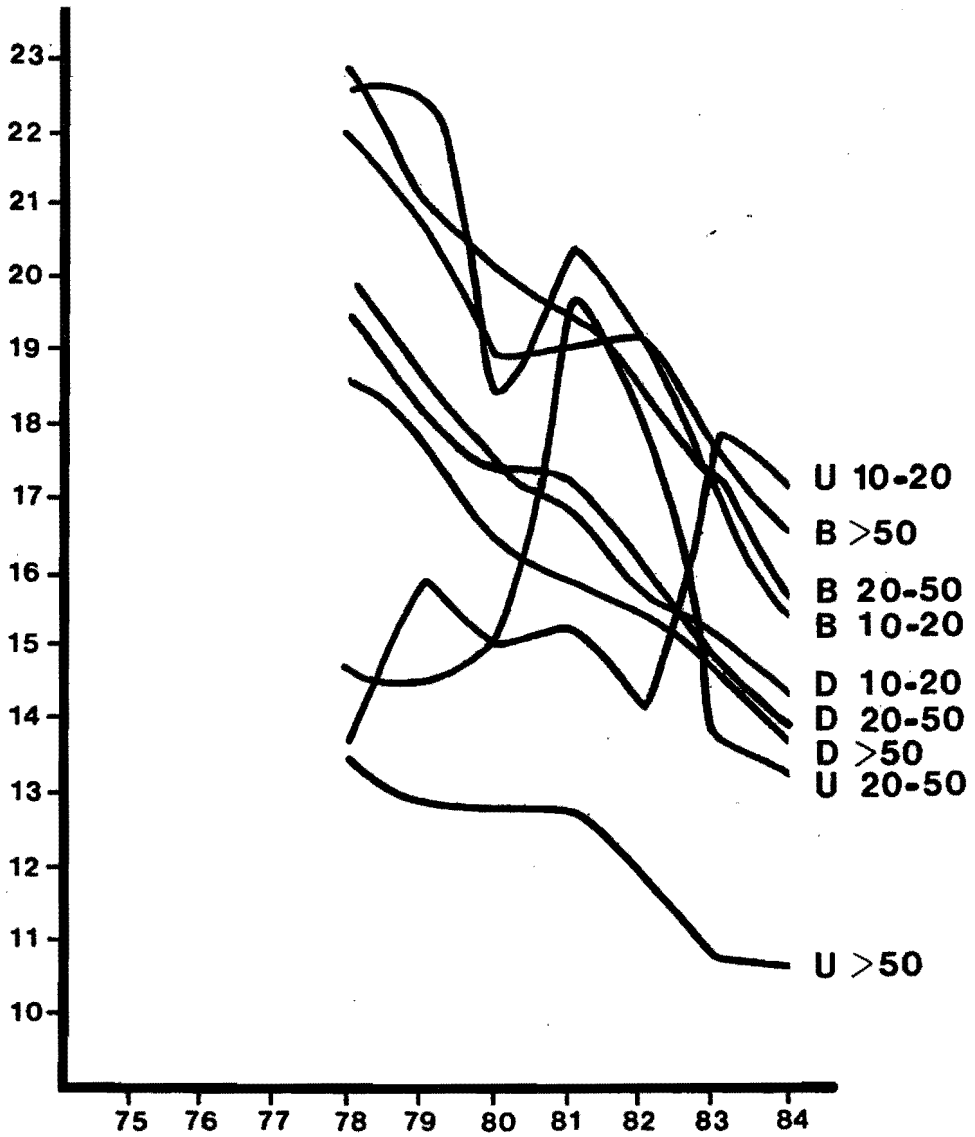
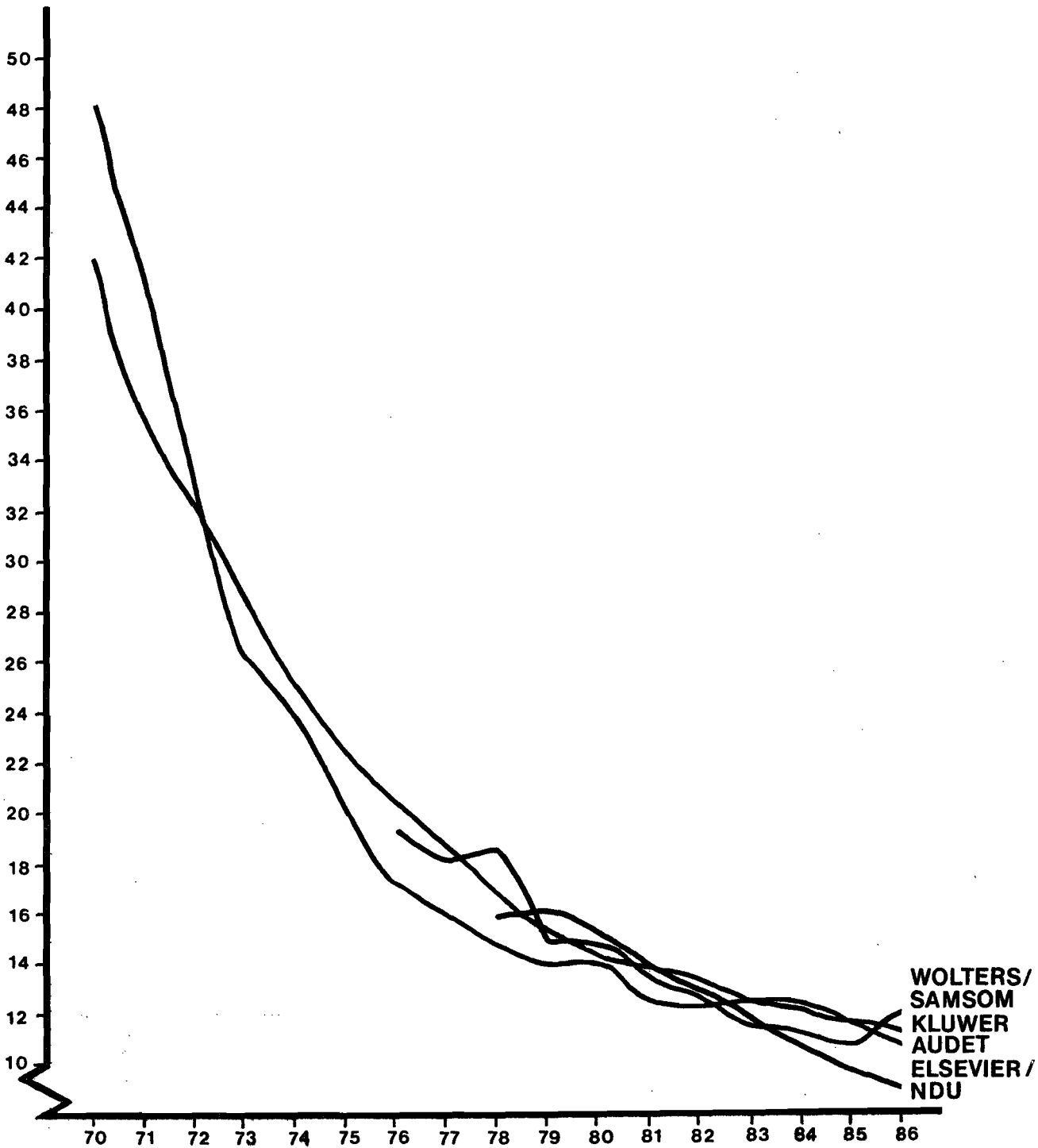

fig. 2.12 Werknemers per miljoen toegevoegde waarde

Bron: Productie-statistieken

fig. 2.13: Werknemers per miljoen toegevoegde waarde

Bron: Financiële jaarverslagen

4.2 Structuur werkgelegenheid

In tabel 2.1 is de werkgelegenheidsverdeling voor de totale bedrijfstak weergegeven naar geslacht en deeltijdarbeid, waarbij de grens op 35 uur is gesteld. Overigens worden om redenen van vooral gegevenstechnische aard in deze paragraaf en in hoofdstuk 4 verschillende definities van deeltijdarbeid gehanteerd.

Tabel 2.1 Grafische industrie, uitgeverijen

1983	% mannen	% vrouwen	% totaal
35 uur	11.1	46.0	19.7
<u>35 uur</u>	<u>88.9</u>	<u>54.0</u>	<u>80.3</u>
totaal	100 (64200)	100 (21100)	100 (85300)

Bron: Arbeidskrachtentelling 1983, CBS

De konklusie uit tabel 2.1 luidt dat veel meer mannen dan vrouwen werkzaam zijn in de totale grafische industrie inkl. uitgeverijen en dat veel meer vrouwen in deeltijd werken dan mannen. Over andere jaren zijn geen gegevens beschikbaar, zodat geen ontwikkeling kan worden afgeleid.

Een indicatie geeft het Sociaal Jaarverslag van Kluwer. Daar wordt geconstateerd, dat de verhouding mannen/vrouwen - gedurende vele jaren nagenoeg dezelfde - in 1984 een geringe verschuiving ten gunste van vrouwen vertoont (1984: 66% mannen, 34% vrouwen t.o.v. 67% en 33% in 1983). Er is weinig toename van deeltijdwerk. In 1984 werkte 18% van het personeel niet in een volle baan, waarvan 4% van de mannen en 44% van de vrouwen. Er is wel een relatieve toename van vrouwen in hogere salarisgroepen, die in deeltijd werken. In 1985 blijkt dit deeltijdwerk toe te nemen tot 19%. In 1986 zien we vervolgens een verschuiving van twee procent in omgekeerde richting (17%, waarvan 5% mannen en 41% vrouwen). Niettemin blijft in het totale personeelsbestand een verschuiving plaatsvinden ten gunste van vrouwen (1986: 64% mannen, 36% vrouwen). Op geen enkele manier wordt duidelijk wat de relatie is of zou moeten zijn, tussen technologische ontwikkeling en de gewenste of

noodzakelijke ontwikkeling in deeltijdwerk en geslacht. Wel is het zo dat in een vergelijkbare informatiesektor als het bankbedrijf soortgelijke ontwikkelingen in deeltijdwerk en deelname van vrouwen in het arbeidsproces kunnen worden gekonstateerd (Stroeken, 1987). Overigens wordt in hoofdstuk 4 nader aandacht geschonken aan de structuur van de werkgelegenheid.

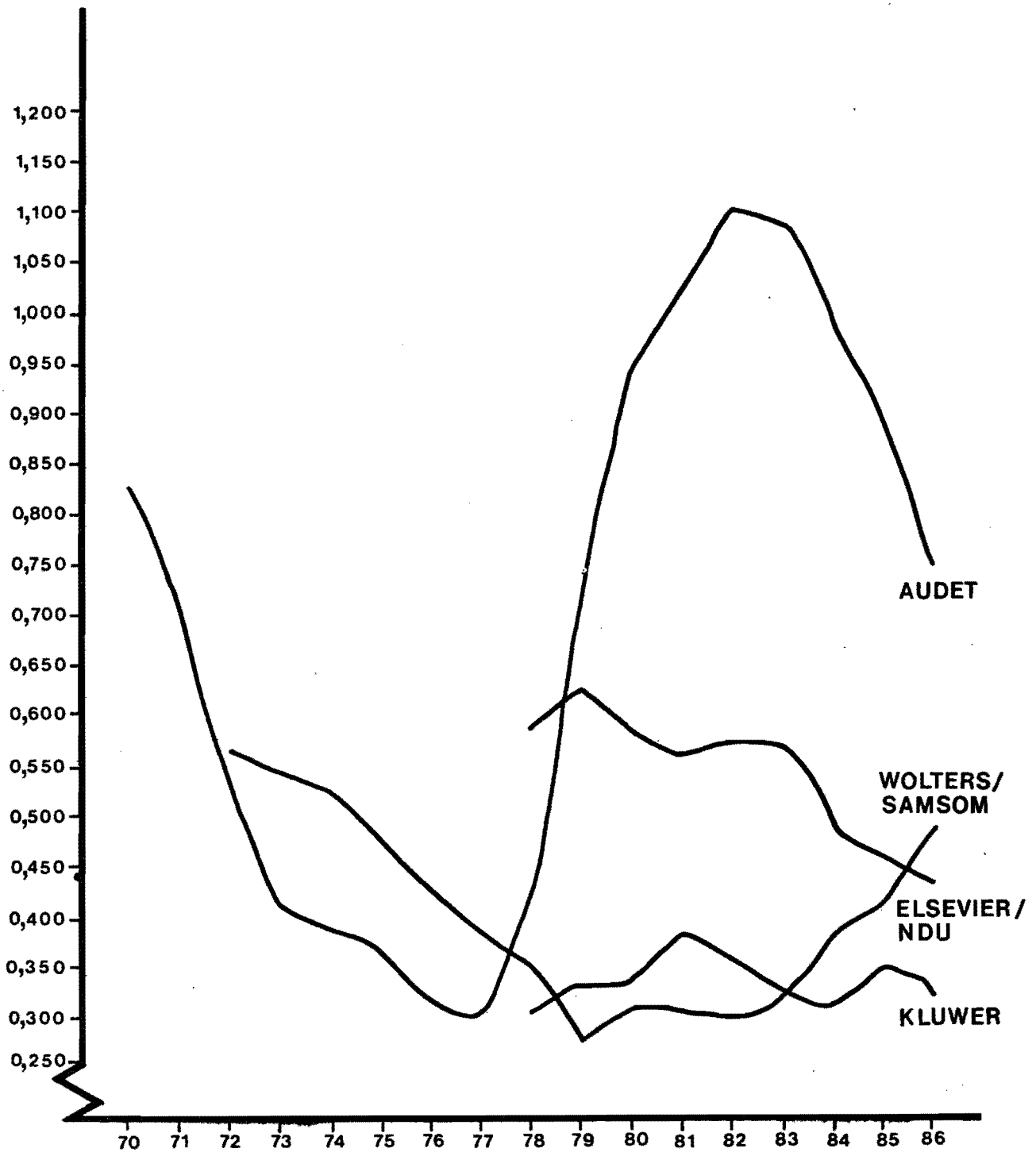
5. Kapitaalgebruik

De mate van kapitaalgebruik onder invloed van de technologische en economische ontwikkelingen kan het beste worden afgeleid aan de hand van de ontwikkeling van de kapitaalkoëfficiënt. Deze koëfficiënt geeft de verhouding weer tussen de benodigde hoeveelheid kapitaal in het produktieproces en de voortgebrachte produktie. Hoe lager de koëfficiënt is, hoe meer goederen of diensten er per eenheid kapitaal kunnen worden gemaakt. Wemelsfelder (1983:138) noemt de volgende factoren die de koëfficiënt kunnen beïnvloeden.

- Kapitaalbesparende innovaties, zoals bijvoorbeeld de mikrokomputer.
- Innovaties die de produktie per arbeider verhogen, zoals de motorzaag ter vervanging van de spanzaag.
- 'Economies of scale': produktie op grote schaal levert vaak meer goederen op per eenheid kapitaal.
- Substitutie van kapitaal voor bijvoorbeeld energie. Ten gevolge van hogere energieprijzen geïnduceerde isolatieprojekten vergroten de hoeveelheid kapitaal en verhogen daarmee de kapitaalkoëfficiënt.

In figuur 2.14 is voor enkele grote concerns de kapitaalkoëfficiënt benaderd door de totale hoeveelheid materiële aktiva te delen door de bruto toegevoegde waarde. Tot aan het eind van de jaren zeventig blijkt er sprake te zijn van een daling van de kapitaalkoëfficiënt, althans bij de twee concerns waarover gegevens beschikbaar zijn over die periode. Voor het krantenconcern Audet begint vervolgens een korte periode van hoge investeringen (fig. 2.9) met als gevolg een stijgende kapitaalkoëfficiënt. De afnemende investeringen in de loop van de jaren tachtig impliceren tevens een daling van de kapitaalkoëfficiënt. Bij Kluwer valt een zekere stabilisatie te bespeuren. De hoeveelheid kapitaal als aandeel in de toegevoegde waarde en daarmee ook de kapitaalproduktiviteit (toegevoegde waarde/kapitaal) blijft tamelijk konstant. De dalende tendens bij Elsevier/NDU in de jaren tachtig en de stijging bij Wolters/Samsom brengt beide concerns in 1986 uiteindelijk nagenoeg op hetzelfde nivo.

fig. 2.14: Kapitaalcoëfficiënt (Materiële Aktiva/toegevoegde waarde)

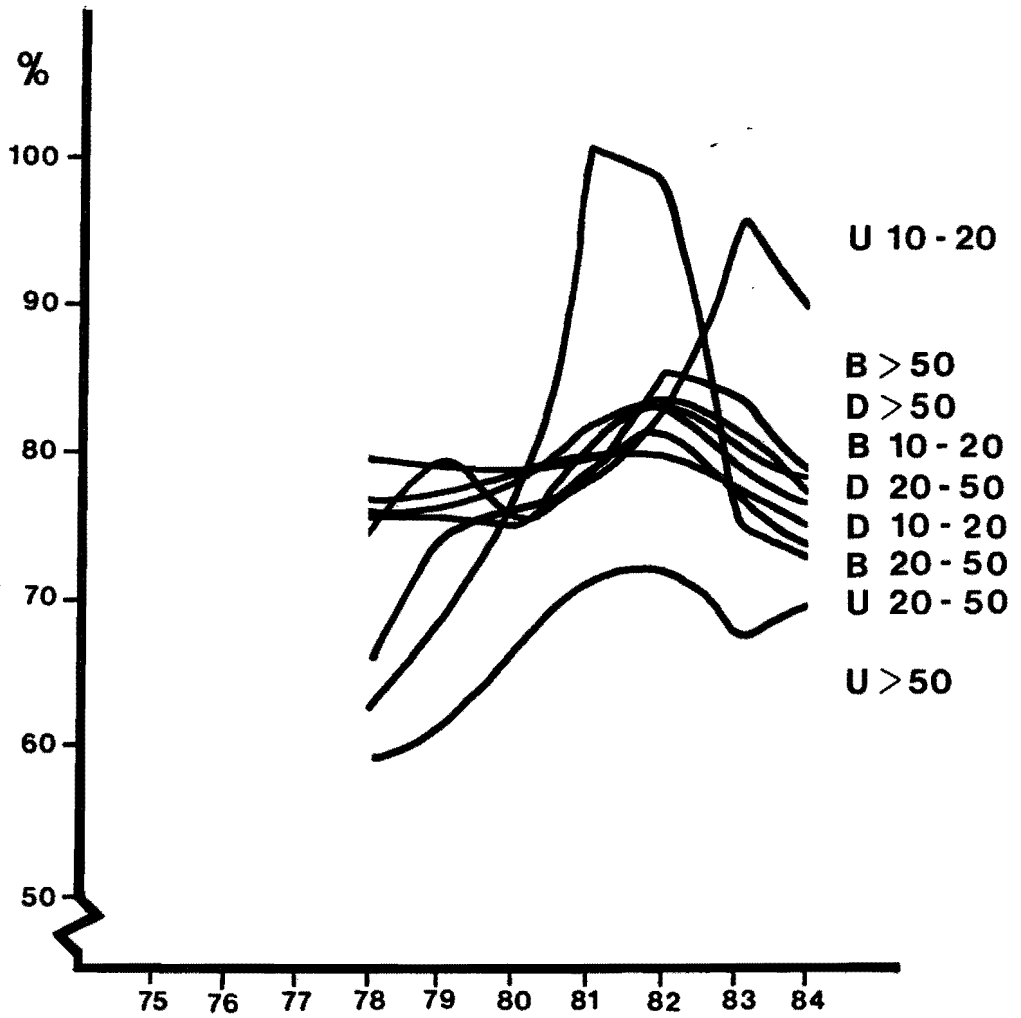
Bron: Financiële jaarverslagen

6. Kostenstructuur

Het uiteindelijk effect van de beschreven technologische ontwikkelingen en investeringsinspanningen op de kostenstructuur wordt weergegeven door de arbeidskosten als aandeel van de toegevoegde waarde (figuur 2.15 en 2.16). Opvallend in figuur 2.15 is het structureel lage aandeel van de grote uitgeverijen, hetgeen wederom (zie fig. 2.5 en 2.6) niet wordt bevestigd door de vier door ons bestudeerde concerns in fig. 2.16. Verder is er een stijging over de hele linie te constateren tot en met 1982. Dit laatste blijkt in versterkte mate op te gaan voor de sektor uitgeverijen. Pas in 1983 zet een daling in over de hele linie - met uitzondering van de kleine uitgeverijen -, zodat er over een zeker rendementsherstel kan worden gesproken. Een belangrijke verklaring hiervoor is de opleving van de economie waardoor een verminderde druk op de prijzen ontstond in 1983 met als gevolg meer ruimte voor het doorberekenen van kostenstijgingen. Daarnaast heeft een voortgezette loonmatiging ook in deze richting gewerkt.

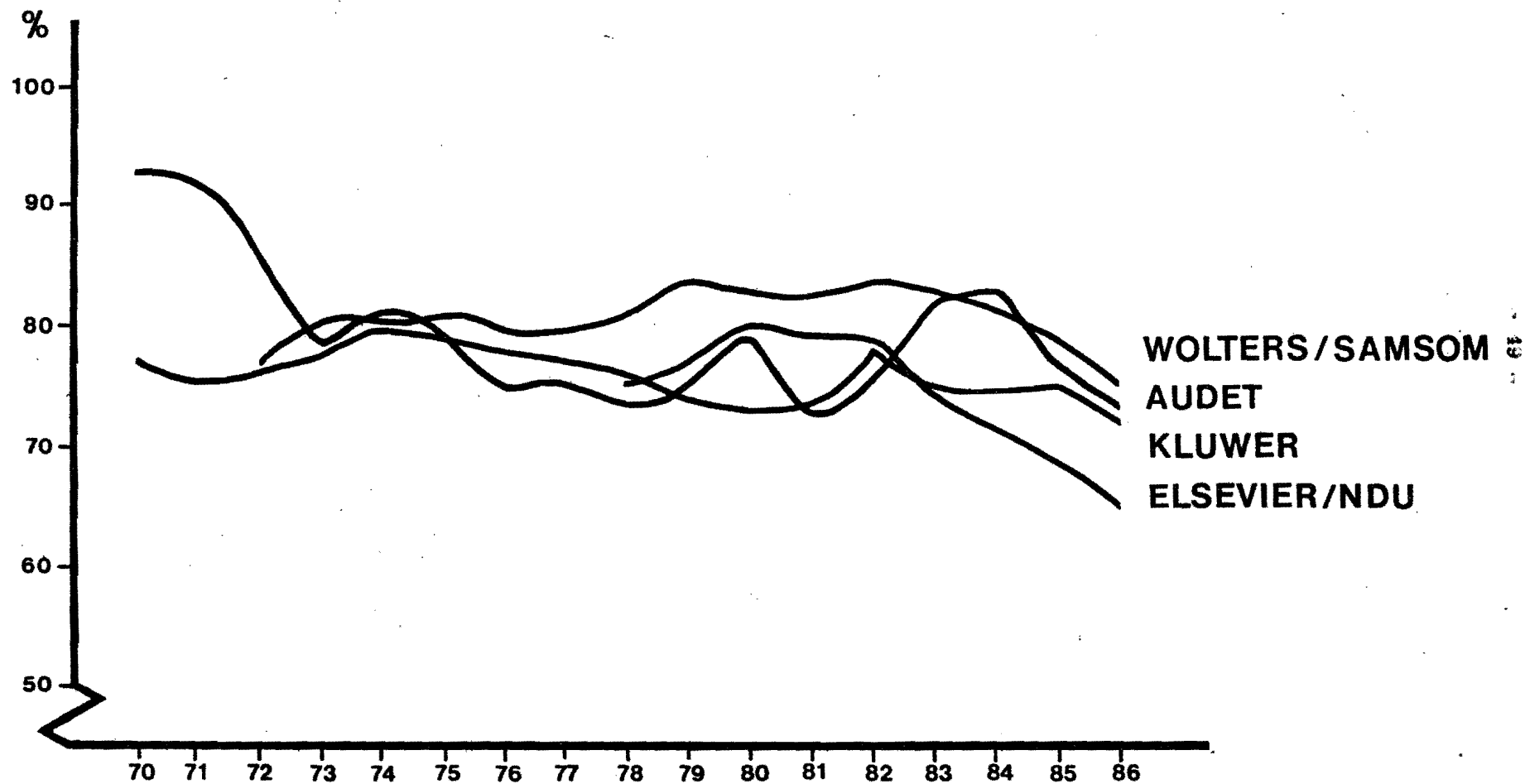
Voor de vier (zeer) grote uitgeverijen zijn de ontwikkelingen weergegeven in figuur 2.16. Het aandeel arbeidskosten van de toegevoegde waarde is relatief hoog en blijkt in afwijking van fig. 2.15 bovendien overwegend gelijkmatig te verlopen. Wel komt ook hier een rendementsherstel naar voren voor de meest recente jaren.

fig. 2.15 Arbeidskosten als % toegevoegde waarde

Bron: Productie-statistieken CBS

fig. 2.16: Arbeidskosten als % toegevoegde waarden

Bron: Financiële jaarverslagen

Literatuur

- v.d. Bunt, Lange-termijnverkenning Grafische Industrie, Amsterdam, 1982.
- v.d. Bunt, Arbeidsmarktbeleid voor de grafische industrie, Amsterdam, 1983.
- CBS, Produktiestatistieken.
- Dekker, G., Lege persen, lage rendementen, Intermediair, 06.09.85.
- Haank, D.J. en Kasper, J.D.P., Arbeidsduurverkorting in de praktijk, Maandschrift Economie, 11/1983.
- Instituut voor Grafische Techniek, TNO, Technische en technologische ontwikkelingen in de grafische industrie en hun invloed op de vraag naar arbeid (Actualisering 1982-1983), Amsterdam, 1983.
- Jaarverslagen, Audet, Elsevier/NDU, Kluwer, Wolters/Samsom.
- Kalff, P.J., Nieuwe technieken voor productie en distributie van dagbladen en tijdschriften, WRR-voorstudie M7, Den Haag, 1982.
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Rapportage Arbeidsmarkt.
- Rabobank, Bedrijfstakingstudie Grafische Industrie, Utrecht, 1984.
- Rabobank, Visie op Grafische Industrie, 1987.
- Stroeken, J., Banken en technologie, Maandschrift Economie, sept./okt., no. 5, 1987.
- Structuurcommissie grafische industrie, Is er nog wel een toekomst voor de grafische industrie?, Nehem, Den Bosch, 1982.
- Structuurcommissie grafische industrie, Het structuurverbeteringsproject grafische industrie, deel 1 en 2, Nehem, Den Bosch, 1985.
- Vaags, D.W. en Wemelsfelder, J. (red.), Techniek, innovatie en maatschappij, Utrecht/Antwerpen, 1983.
- Werthauer, H., Enkele opmerkingen over de grafische industrie I en II, ESB, 22.09.76 en 29.09.76.
- WRR, Samenhangend mediabeleid, Den Haag, 1982.

III. Kwaliteit van de arbeid in de grafische industrie

U. Veersma

1. Inleiding

Evenals voor de voorgaande geldt voor dit hoofdstuk dat basisgegevens over de grafische bedrijfstak worden gepresenteerd en dat ontwikkelingen op dit niveau globaal worden beschreven. Wij hebben voor ons rapport immers voornamelijk gebruik gemaakt van literatuur over deze bedrijfstak en gegevens die door eerder onderzoek zijn verzameld.

Tevens zijn voor dit hoofdstuk een aantal interviews gehouden met 'insiders' uit de bedrijfstak, waarvan werd verwacht dat deze voor het onderwerp van dit hoofdstuk relevante informatie zouden kunnen verstrekken. Door de verwerking van de resultaten hiervan is gepoogd het beeld dat aan de hand van de onderzoeksgegevens en de bestaande literatuur over de grafische industrie is ontstaan, te completeren.

Technologische vernieuwing van de produktie heeft niet alleen gevolgen voor de kwantitatieve werkgelegenheid, het aantal arbeidsplaatsen, maar ook voor de kwaliteit van de arbeid. Vernieuwingen in de toegepaste produktie-technologie kunnen enerzijds een verlichting van werkzaamheden inhouden, doordat fysiek belastende werkzaamheden door machines worden overgenomen. Anderzijds kunnen meer geïsoleerde arbeidsplaatsen ontstaan en de inhoud van veel functies worden beperkt tot het uitvoeren van routine-matige handelingen of kan de monotonie in het werk toenemen. Dit laatste is met name het geval bij monitor-bewakingsfuncties in de procesindustrie.

Bij de reorganisatie van de produktie waar technologische vernieuwing in de praktijk deel van uitmaakt, kunnen tevens taken worden overgebracht naar specialistische stafafdelingen -zoals de afdeling werkvoorbereiding-, waardoor de handelingsspeelruimte op de arbeidsplaats wordt ingeperkt. Dit laatste kan betrekking hebben op de bepaling van het werktempo en de volgorde waarin handelingen moeten worden uitgevoerd (1). Bovendien kunnen belangrijke implicaties optreden voor de complexiteit van uitvoerende taken en kunnen veranderingen optreden in de eisen die bij verschillende functies aan het vakmanschap worden gesteld.

In dit hoofdstuk wordt aan de hand van de literatuur en de gehouden interviews geprobeerd aan te geven, welke veranderingen in de kwaliteit van de arbeid in de grafische industrie onder invloed van technologische vernieuwing hebben plaatsgevonden en nog steeds plaatsvinden.

Bij een beschrijving van kwaliteit van de arbeid worden we geconfronteerd met een aantal problemen. Ten eerste is de inhoud van dit begrip niet los te zien van de maatschappelijke context. Het al dan niet voorhanden zijn van bij voorbeeld technologische oplossingen voor inconvenienten in arbeidssituaties en de stand van ergonomische kennis kunnen een belangrijke rol spelen bij ontwikkelingen in kwaliteit van de arbeid en de waarde die aan de verschillende aspecten daarvan wordt toegekend. Aspecten die eerder een belangrijke nadruk kregen bij onderzoek naar kwaliteit van de arbeid kunnen hierdoor minder aandacht of juist meer aandacht krijgen. Zo kwamen bij voorbeeld uit de parlementaire enquête die aan het einde van de vorige eeuw werd gehouden, de lange werktijden en een overmatige belasting van vooral vrouwen en kinderen als de belangrijkste problemen naar voren. Zoals we hierboven hebben aangegeven, zijn belangrijke problemen bij de huidige technologische vernieuwing bij voorbeeld gelegen in monotonie en de sociale geïsoleerdheid, waaronder veel werkzaamheden moeten worden uitgevoerd. Kwaliteit van de arbeid heeft daardoor een dynamisch karakter en kan niet los worden gezien van de maatschappelijke context zoals die zich in een bepaalde historische fase voordoet.

Een tweede probleem is de subjectieve invulling van het begrip kwaliteit van de arbeid. Iemand kan lopende band-werk als positief ervaren door de sociale kontakten die hier -door de geringe complexiteit van de arbeidstaak- kunnen worden onderhouden, terwijl dit werk voor anderen een negatieve betekenis kan hebben door het ontbreken van een zinvol loopbaanperspectief en door het ontbreken van inzicht in de bijdrage van handelingen aan de totstandkoming van een produkt als geheel.

Om een systematische vergelijking van gegevens te kunnen maken, wordt door onderzoekers bij kwaliteit van de arbeid veelal een viertal dimensies onderscheiden. Dit onderscheid wordt ook bij de beschrijving in dit hoofdstuk gehanteerd.

Als eerste onderscheiden we de arbeidsverhoudingen, vervolgens de arbeidsinhoud en de kwalificaties die nodig zijn om werkzaamheden in verschillende functies te kunnen uitvoeren, de arbeidsomstandigheden en, tot slot, de arbeidsvoorwaarden. Zoals gezegd, proberen we veranderingen te beschrijven die hierin hebben plaatsgevonden en die momenteel plaatsvinden onder invloed van technologische ontwikkelingen. Voor zover mogelijk wordt de kwaliteit van de arbeid beschreven op bedrijfsniveau. Kwaliteit van de arbeid krijgt immers betekenis wanneer we deze analyseren op het niveau van bedrijven en, beter nog, op het niveau van de arbeidsplaats. Door de overeenkomsten in de aard van de produktie die binnen een sector plaatsvindt is het echter tevens mogelijk om uitspraken te doen over de kwaliteit van de arbeid op een hoger aggregatieniveau, namelijk het bedrijfstak- of sectorniveau. Bovendien worden ontwikkelingen in de kwaliteit van de arbeid ten dele bepaald door de organisatorische verbanden die op bedrijfstakniveau bestaan. Zoals we later zullen zien, is dit in de grafische sector met name het geval wat betreft één belangrijk aspect van de kwaliteit van de arbeid, namelijk de specifieke arbeidsverhoudingen.

In dit hoofdstuk zal eerst een beeld worden geschetst van de arbeidsverhoudingen in de grafische industrie. Arbeidsverhoudingen worden enerzijds opgevat als een onderdeel van de kwaliteit van werk. Samen met een ander element van kwaliteit van de arbeid, namelijk de arbeidsinhoud, vormen deze de aspecten van de kwaliteit van de arbeid die in de recente arbeidssociologie als de belangrijkste worden beschouwd. Sommige sociologen brengen deze in verband met de autonomie en de regelcapaciteit in de produktie (2). Anderzijds kunnen de arbeidsverhoudingen in belangrijke mate andere elementen van kwaliteit van de arbeid, zoals de arbeidsomstandigheden, beïnvloeden. Zo kan de mate van medezeggenschap een belangrijk deel van de arbeidsomstandigheden bepalen. Goede arbeidsomstandigheden kunnen immers vooral tot stand komen, wanneer werknemers zich hiervoor inzetten en wanneer in het sociale beleid van een onderneming hiervoor een belangrijke plaats wordt ingeruimd. Met de beschrijving in deze paragraaf worden arbeidsverhoudingen daardoor niet alleen als een belangrijk aspect van de kwaliteit van de arbeid behandeld, maar wordt tevens, door de beschrijving van de organisatorische relaties tussen werkgevers en werknemers, de achtergrond van de kwaliteit van de arbeid in de bedrijfstak geschetst.

In specifieke zin worden de arbeidsverhoudingen vervolgens behandeld in relatie tot technologische vernieuwing. In de grafische industrie bestaan namelijk een aantal regelingen die tot nu toe uniek zijn voor de Nederlandse arbeidsverhoudingen. Deze hebben betrekking op reorganisaties en wijziging in de produktie-apparatuur van grafische bedrijven. Niet alleen de genoemde regelingen zijn kenmerkend voor de grafische industrie. Ook een aantal instanties en regelingen betreffende de arbeidsmarkt -scholing e.d.- zijn een uitvloeisel van de typische arbeidsverhoudingen in de bedrijfstak. De belangrijkste hiervan worden daarom in dit hoofdstuk besproken.

Naast de invloed van in CAO's vastgelegde bepalingen kunnen arbeidsverhoudingen een andere, soms meer indirecte, invloed uitoefenen op de technologische ontwikkelingen. Ten aanzien van technologische innovatie binnen de bedrijfstak dringt zich de vraag op, in hoeverre de specifieke constellatie van de arbeidsverhoudingen hier invloed op hebben (gehad). Hoewel op deze vraag geen eenduidig antwoord kan worden verkregen, kan men vaststellen dat technologische vernieuwing in het verleden is doorgevoerd met voornamelijk werknemers van binnen de bedrijfstak die voor de nieuw ontstane functies werden omgeschoold. Tot voor een aantal jaren geleden werden hiervoor niet op grote schaal van buiten de bedrijfstak werknemers aangetrokken. De arbeidsverhoudingen hebben bij deze om- en bijscholing indirect -door het bestaan van een eigen scholingsapparaat- in een belangrijke voorwaarde voor technologische vernieuwing voorzien, zo kan men vaststellen. Door veranderingen op de arbeidsmarkt die nauw samenhangen met technologische ontwikkelingen, zijn de arbeidsverhoudingen echter, zo zal in dit hoofdstuk blijken, in toenemende mate onder druk komen te staan. Een vraag die dan voor de toekomst rijst, en waarop in dit hoofdstuk mede een antwoord wordt geprobeerd te geven is, of deze constellatie van arbeidsverhoudingen bestand zal zijn tegen deze druk.

Vervolgens worden in dit hoofdstuk tendensen aangegeven in de arbeidsinhoud, door een beschrijving van veranderingen in functies en beroepen in de grafische industrie. Hierbij wordt gerefereerd aan de discussie over het al dan niet plaatsvinden van degradatie- en regradatietendensen in functie-veranderingen die samenhangen met technologische ontwikkelingen in de grafische industrie. Zoals blijkt, zijn de conclusies ten aanzien van toekomstige ontwikkelingen nog

onduidelijk. Deze kunnen wellicht getrokken worden aan de hand van de resultaten van veldwerk, dat momenteel binnen de projectgroep wordt verricht.

Het hoofdstuk wordt afgerond met twee paragrafen over achtereenvolgens ontwikkelingen binnen de arbeidsomstandigheden en de arbeidsvoorwaarden, zoals die -opnieuw- onder invloed van technologische ontwikkelingen veranderen.

2. Arbeidsverhoudingen

2.1. Arbeidsverhoudingen op bedrijfstakniveau

Bij de beschrijving van arbeidsverhoudingen in de grafische industrie denken we in de eerste plaats aan de verhoudingen op meso-niveau, het niveau van de bedrijfstak, en de wijze waarop werknemers en werkgevers op dit niveau hun handelen vormgeven. Op dit niveau worden de onderhandelingen over primaire en secundaire arbeidsvoorwaarden gevoerd. Zoals we later zullen zien is dit niveau voor met name de beschrijving van de arbeidsverhoudingen in de grafische industrie van groot belang. Dit ten eerste vanwege het feit dat in de bedrijfstak op dit niveau een institutionalisering van de voor de grafische industrie kenmerkende verhoudingen heeft plaatsgevonden. Een dergelijke beschrijving is tevens van groot belang doordat als gevolg van deze bedrijfstakspecifieke verhoudingen een uitgebreid stelsel van regelingen betreffende de in- en uittreding tot de grafische arbeidsmarkt tot stand is gekomen. Hieronder valt ook het voor de Nederlandse situatie unieke scholingssysteem. Daarnaast zal worden ingegaan op de consequenties van de bestaande arbeidsverhoudingen en het daarbij behorende stelsel van regelingen voor de verhoudingen op ondernemings-niveau.

Al eerder is vermeld dat de hier gepresenteerde gegevens afkomstig zijn uit onderzoek waarvan de validiteit soms moeilijk kan worden gecontroleerd. Dit hangt vaak samen met de diversiteit in de aard van onderzoek en de onduidelijkheid over de toegepaste methoden. Gegevens hieromtrent kunnen nog niet worden aangevuld met eigen materiaal, gezien het feit dat voor het onderhavige onderzoek momenteel veldwerk wordt verricht. Het is duidelijk dat de dagelijkse werkelijkheid met name wat betreft de arbeidsverhoudingen vaak een veel bonter en breder geschakeerd beeld te zien geeft dan een beschrijving van de formele arbeidsverhoudingen kan doen vermoeden.

Voor een beschrijving van de specifieke arbeidsverhoudingen in de grafische industrie is het noodzakelijk terug te gaan naar het ontstaan van het industriële productieproces in de grafische industrie.

Achter het systeem van arbeidsverhoudingen gaat in de expansiefase van de grafische industrie een specifieke belangenconstellatie schuil.

Werkgevers in de grafische industrie worstelden in het begin van deze eeuw met het probleem dat zgn. 'free-riders' op de markt opereerden, die soms beneden de kostprijs werkten. Het probleem deed zich daarom voor, dat tot een kostprijsdiscipline in eigen gelederen gekomen moest worden. Een ander probleem voor de werkgevers betrof de technologiemarkt. Hier ontstonden vooral problemen door het typische kenmerk van de technische apparatuur in de grafische industrie. Tussen verschillende segmenten bestaan er wel verschillen in produktiewijze; het belangrijkste principe van de produktie is echter dat papier wordt bewerkt en bedrukt. Met name bij een weinig gedifferentieerd aanbod -hetgeen in deze periode het geval was- is de uitwisselbaarheid van produktietechnologieën vrij groot. Bij een overcapaciteit op de grafische markt en mede door de faillissementen die als gevolg daarvan kunnen optreden, is het te verwachten dat een levendige tweedehandsmarkt van grafische apparatuur ontstaat; hetgeen vooral bij een relatief kleinschalige produktie tot een verscherpte concurrentie kan leiden.

Dit proces, dat in het begin van deze eeuw optrad, bezorgde ondernemers dan ook de nodige hoofdbreken; vooral doordat de markt van tweedehandsapparatuur het free-rider gedrag nog eens aanmoedigde. De toetredingsdrempel, die voor de grafische industrie op zich al laag is, werd hierdoor immers nog lager. Met de pogingen om een protectionistisch beleid te voeren werd dan ook gepoogd de grenzen voor de toetreding tot het ondernemerschap en de grafische industrie zo niet te sluiten, dan toch wel onder een strakke controle te brengen (Ramondt en Scholten (1985): pg. 9). De enige manier om dit te realiseren was om in eigen gelederen afspraken te maken. Vanuit de noodzaak tot beheersing van ontwikkelingen binnen de bedrijfstak zijn uiteindelijk de voor Nederland zo bijzondere arbeidsverhoudingen ontstaan die tot nu toe voor het grootste deel de ontwikkelingen in de grafische industrie hebben bepaald. Dit systeem van arbeidsverhoudingen kunnen we het best met het Engelse 'closed-shop' systeem vergelijken. Belangrijkste kenmerk van dit systeem is dat werkgevers zich ertoe verplichten om alleen werknemers in dienst

te nemen die lid zijn van een door beide partijen erkende vakbond. Voor de werkgevers onderling betekent dit dat geprobeerd wordt 'free-riders' buiten de markt te houden (3).

Dat het closed-shop systeem voor de werknemers belangrijke voordelen met zich mee brengt, hoeft waarschijnlijk weinig betoog. Een hoge organisatiegraad is niet alleen noodzakelijk om tot zo gunstig mogelijke afspraken met de werkgever te komen -in de eerste plaats met betrekking tot de primaire arbeidsvoorwaarden-, maar tevens om controle uit te kunnen oefenen op de arbeidsmarkt in de bedrijfstak. Hoewel de aanzet voor de specifieke arbeidsverhoudingen in de grafische industrie werd gegeven door de werkgevers, was de houding van werknemers -na een aanvankelijk verzet van vakbonden (4)- vrij positief. In deze historische periode was namelijk de bescherming van het vakmanschap de belangrijkste basis van het optreden van de eerste vakorganisaties (5). Het is dan ook geen toeval dat de eerste landelijke vakorganisatie in Nederland, evenals in de meeste Westerse landen, in de grafische industrie is opgericht: de *Algemene Nederlandse Typografenbond* (ANTB). Het werk in de opkomende sector wordt -zij het dat het een meer industriëel karakter krijgt- gekenmerkt door een grote mate van vakmanschap, en de bescherming van en de controle over dit vakmanschap is -naast de bescherming die arbeiders zochten tegen de risico's van industriële arbeid, zoals ziekte, werkloosheid en hulpbehoevendheid- voor de typografen evenzeer reden om zich te organiseren als het bedingen van een redelijk loon bij de werkgever (6). Wat in het algemeen voor de eerste vakbonden geldt, namelijk dat ze direct afhankelijk waren van arbeidstaakbeheersing, geldt in versterkte mate voor de typografenbond. Deze arbeidstaakbeheersing hield al in deze periode in dat de betreffende beroepsgroep de mogelijkheid heeft om een sterke marktpositie te handhaven bij de recrutering en het ontslag van personeel (7).

Werknemers hebben er dan ook alle belang bij om dit vakmanschap binnen het bedrijf in stand te houden en hun controle over het produktieproces door hun positie op de interne arbeidsmarkt zeker te stellen. Ook naar buiten toe hebben ze er belang bij hun vakmanschap te gebruiken als middel om de positie op de arbeidsmarkt te verstevigen. Door invloed uit te oefenen op de toegang tot de interne arbeidsmarkt wordt het daardoor tevens mogelijk greep te krijgen op de externe arbeidsmarkt. De pragmatische instelling van beide partijen ten aanzien van de noodzaak

van beheersing en controle van respectievelijk de produktenmarkt, de technologiemarkt, en de in- en externe arbeidsmarkt maakte het mogelijk dat het verplichte lidmaatschap in 1914 in een CAO werd vastgelegd, die wel de grondwet van de grafische arbeidsverhoudingen wordt genoemd (Ramondt en Scholten (1985): pg. 4).

Om van de CAO af te mogen wijken kan door één van beide partijen dispensatie worden verleend. De voorzitter van de huidige vakbond 'Druk en Papier FNV', Draijer, noemt het voorbeeld, dat ieder jaar opnieuw dispensatie wordt verleend aan werknemers die lid zijn van een van de na-oorlogse EVC overgebleven splinter (In het interview: zie bijlage).

Als afsluiting van deze korte historische inleiding kunnen we stellen, dat het vastleggen van het verplicht lidmaatschap in de genoemde CAO in de grafische sector een langdurige ontwikkeling in gang heeft gezet van relatieve arbeidsrust, welke gevoed wordt door een diepgeworteld besef van het gezamenlijk belang om ontwikkelingen op het gebied van verschillende terreinen -de produktmarkt, de technologiemarkt en de in- en externe arbeidsmarkt- te controleren en beheersen.

Duidelijk is dat deze beheersing niet alleen betrekking heeft op de afgrenzing van de bedrijfstak naar buiten toe, maar dat er ook een centripetale werking vanuit gaat. Een CAO zoals die in de grafische industrie tot stand is gekomen, en zoals die decennia lang wordt uitgebreid, kan alleen effectief zijn wanneer deze in grote mate, en juist in situaties waar ernstige conflicten dreigen, door beide partijen wordt nageleefd. (8).

Hierbij zij opgemerkt dat het eerdergenoemde besef van het gedeeltelijk samengaan van belangen vooral op bedrijfstak-niveau leefde en nog leeft. Hoewel een duidelijke uitstraling van de arbeidsverhoudingen op bedrijfstakniveau naar de afzonderlijke arbeidsorganisaties en een duidelijke neerslag op de verhoudingen op bedrijfsniveau onderkend moeten worden, ligt de basis van de geschetste arbeidsverhoudingen op het bedrijfstakniveau.

2.2. Arbeidsverhoudingen op ondernemingsniveau

Er is echter, zoals gezegd, ook een uitstraling naar de verhoudingen binnen afzonderlijke bedrijven. Bovendien is er een belangrijke directe relatie tussen beide niveau's van arbeidsverhoudingen.

Het closed-shop systeem bevestigt zich ten dele zelf, doordat beide partijen -wil de overeenkomst enig effect hebben- gedwongen zijn alleen in zee te gaan met bij de overeenkomst betrokken partijen. Aan de andere kant is het nog altijd mogelijk dat partijen buiten het overleg om tot overeenstemming komen. Een voorbeeld uit Engeland is de Murdoch-affaire, waar bij de overname van een krantenbedrijf door de Australische krantenmagnaat Murdoch grafici massaal werden ontslagen, aangezien ze niet bereid waren met nieuwe technologieën te werken die volgens hun mening arbeidsplaatsen zouden kosten. Murdoch wist hierbij wel tot overeenstemming met de vakbond van electriciens te komen. In plaats van de overeenkomsten die vroeger door de grafici met hun toenmalige werkgevers werden afgesloten, zijn nu op grote schaal ingenieurs in dienst genomen.

Uit dit voorbeeld blijkt zonder meer, dat een greep op de technologische en economische ontwikkelingen in de bedrijfstak en een zo groot mogelijke invloed op -potentiële- werknemers twee zijden van een medaille zijn. Ook blijkt uit dit voorbeeld duidelijk dat er bij fundamentele meningsverschillen -vooropgesteld dat er een alternatieve partner te vinden is- mogelijkheden bestaan om de closed-shop te doorbreken. Het systeem blijft ook zo lang in stand als beide partijen van elkaar afhankelijk zijn wat betreft enerzijds de scholing en het aanwezige vakmanschap en anderzijds werkgelegenheid. Wanneer één van beide partijen, met het oog op de produktie, niet meer concurrerend is ten opzichte van een partij van buiten de closed-shop, komt het systeem onder grote druk te staan (9).

2.2.1. Productiestructuur binnen de bedrijfstak

Welke meer algemene vaststellingen kan men doen ten aanzien van het effect van de hierboven beschreven verhoudingen voor de arbeidsverhoudingen in afzonderlijke bedrijven? Hiervoor is het noodzakelijk enige opmerkingen te maken over de structuur van de bedrijfstak en de aard van bedrijven in de grafische sector. De samenstelling van de grafische bedrijfstak is niet bepaald overzichtelijk. De grootte van bedrijven is, zo blijkt uit het eerste hoofdstuk van dit rapport, over de bedrijfstak zeer ongelijkmatig verdeeld. Wat vooral opvalt is dat binnen de bedrijfstak een klein aantal grote bedrijven, met grote aantallen werknemers in dienst, opereren. Daarnaast neemt een groot aantal kleine bedrijven een deel van de produktie in deze sector voor zijn rekening.

In de grote bedrijven worden vooral kranten, tijdschriften en boeken geproduceerd, terwijl de kleine bedrijven hetzij gespecialiseerd zijn in bepaald drukwerk, hetzij een deel van de produktie verzorgen die in andere gevallen bij de grote ondernemingen zelf plaatsvindt. Zo zijn bij voorbeeld bedrijven gespecialiseerd in de tekstvoorbereiding (de verwerking en het voor de druk gereedmaken van tekst en beeld) of in de afwerking van grafische produkten (bij voorbeeld binderijen).

Voor de volledigheid moet hier worden opgemerkt dat een deel van de grafische produktie sinds enige jaren in toenemende mate wordt overgenomen door drukkerijen, die onderdeel zijn van een bedrijf waarin goederen of diensten worden geproduceerd die niet verband houden met de grafische produktie (d.i. het voor de druk gereedmaken, het drukken of afwerken en afleveren van grafische produkten). Dit zijn de zogenaamde huisdrukkerijen, die het drukwerk voor een bepaald bedrijf verzorgen. Werknemers en leiding van deze bedrijven zijn vaak niet werkzaam volgens de voor de grafische industrie geldende CAO's.

Volgens 'insiders' moet de belangrijkste reden voor het ontstaan en het bestaan van dergelijke bedrijven niet in de eerste plaats worden gezocht in de mogelijk vergrote rentabiliteit bij deze wijze van werken. Ook speelt de vertrouwelijkheid van bepaalde informatie een ondergeschikte rol wanneer men bedenkt dat allerlei interne rapporten, alsook jaarverslagen, vaak door een gespecialiseerde drukkerij worden verzorgd. Wanneer het moederbedrijf door een huisdrukkerij van het benodigde drukwerk wordt voorzien, geldt hiervoor als belangrijkste reden dat

hierdoor snel aan opdrachten kan worden voldaan. Met name de spoed, waarmee allerlei drukwerk binnen een bedrijf of naar buiten moet worden verspreid, is een belangrijke reden voor het opzetten van een huisdrukkerij. Het verdwijnen van sommige huisdrukkerijen kan dan ook verklaard worden vanuit de verkorte levertijden in de grafische industrie bij de toepassing van nieuwe, snellere wijzen van drukken of, door een steeds verdergaande verbetering van de kwaliteit van het produkt bij vervaardiging van drukwerk door copiëren.

Uit onderzoek blijkt dat er significante verschillen kunnen bestaan tussen de arbeidsverhoudingen in -zeer- grote en kleine bedrijven (10). We gaan hier daarom in het onderstaande op in.

2.2.2. Arbeidsverhoudingen in grote bedrijven

In grote bedrijven is overleg in veel gevallen op ondernemingsniveau en/of concernniveau geïnstitutionaliseerd door middel van de (concern-)ondernemingsraad. Dit betekent dat door werknemersvertegenwoordigers bepaalde rechten en plichten aan de wet op de OR kunnen worden ontleend (11). Dat aan de wet op de OR bepaalde rechten en bevoegdheden ontleend kunnen worden, betekent overigens niet dat deze in de praktijk altijd volledig worden benut. Terwijl arbeidsconflicten doorgaans, bij een uitblijven van een oplossing door onderhandelingen, tot een uitbarsting komen in de vorm van werkstakingen, is dit conflict in de grafische industrie verlegd naar de bedrijven, waar het volgens Ramondt en Scholten wordt opgevangen door de daar heersende, informele, onderhandelingspraktijken (pg. 170). Als voorbeeld wordt daarbij gewezen op de ruimte die er voor, wat betreft de onderhandelingen over primaire arbeidsvoorwaarden, aanvullende loononderhandelingen in de afzonderlijke ondernemingen bestaan (pg. 168). Volgens genoemde auteurs worden de lokale arbeidsverhoudingen gevat in wat een toegevendheidssysteem wordt genoemd (pg. 169). Dit betekent dat de bedrijfsleiding toegevend is in ruil voor de garantie dat de produktie, ook onder bijzondere omstandigheden, wordt gerealiseerd.

Hoewel men -gezien de geïnstitutionaliseerde verhoudingen op bedrijfstakniveau en daarbij de hoge organisatiegraad in deze bedrijfstak- zou verwachten dat ook op bedrijfsniveau een grote invloed van werknemers op het ondernemingsbeleid waarneembaar zou zijn, blijkt dit zeker niet in het algemeen te gelden (12).

De geringe betrokkenheid van werknemers bij het bondsbeleid op bedrijfstakniveau is hier ongetwijfeld voor een deel debet aan. De ledenbinding blijkt bij de federatie 'Druk en Papier' nogal gering te zijn. In een onderzoek van de adviesgroep 'Mens en Organisatie' (1982) wordt geconcludeerd dat werknemers de vakbond beschouwen als iets 'ver weg'. Als reden wordt hiervoor onder meer gegeven, het feit dat werknemers op het niveau van de onderneming weinig merken van de vakbond. Hier wordt aan toegevoegd dat vergaderingen van de plaatselijke bond kennelijk matig worden bezocht (13).

In genoemd onderzoek wordt tevens aangegeven, dat bij de vakbonden in deze sector geen hecht bedrijvenwerk bestaat en dat ook een duidelijk herkenbare aanwezigheid van de bonden binnen de bedrijven ontbreekt. Uit dit onderzoek blijkt namelijk dat vakbondsleden de grootste vakbond in de grafische industrie, de Federatie Druk en Papier niet ervaren als een organisatie die rechtstreeks bij hun werk betrokken is (14).

Nog sterker is dat sommige vakbondsleden niet van het bestaan van paritaire instanties weten, terwijl ze zelf van regelingen die door deze instanties zijn ingesteld, zoals bij om- of bijscholing, gebruik hebben gemaakt (15). In het in deze noot vermelde interview gaf de beleidsmedewerkster van Druk en Papier FNV, Erna Bezemer, een voorbeeld waaruit de nadelen van een paritair ingestelde bedrijfstak als de grafische industrie op pijnlijke wijze tot uitdrukking kunnen komen, en waardoor bij werknemers een negatief beeld van de vakbond kan ontstaan. Wanneer bij een reorganisatie een afvloeiingsregeling tot stand komt waarbij ontslagen vallen, wordt namelijk een ontslagbrief tevens door de voorzitter van Druk en Papier FNV, in zijn hoedanigheid van secretaris van het *Centraal Bureau* -een institutie binnen de bedrijfstak waar we in par. 3.3.1. nog aandacht aan zullen besteden-, wordt ondertekend (16). Bij een grote onbekendheid onder werknemers over de gang van zaken kan hierdoor een negatieve beeldvorming ten aanzien van de bond in de hand worden gewerkt.

De vakbond is in bedrijven vertegenwoordigd door de vertrouwensman. Deze houdt toezicht op de naleving van regels die volgens de 'closed shop' tussen vakbonden en de werkgever zijn overeengekomen. In de grotere bedrijven is de controlefunctie, na het verschijnen van deze instelling, overgenomen door de ondernemingsraad. Als tweede functie van de vertrouwensman kan hier, bij de voorbereiding van stakingen of andere

acties, het informeren van de vakbondsleiding over de actiebereidheid onder de werknemers worden genoemd (17). Over beide genoemde functies wordt overigens opgemerkt dat deze een armetierig bestaan leiden.

Aktiviteiten van vertrouwenslieden zijn eerder afhankelijk van de persoon die toevallig deze positie binnen het bedrijf bekleedt (18). In het hier geciteerde artikel wordt tevens melding gemaakt van onderzoek waaruit bleek dat ondernemingsraden in grafische bedrijven min of meer als een eilandje functioneren. De vakbond Druk en Papier FNV probeert daarom het contact tussen ondernemingsraadsleden en vertrouwensleden te stimuleren.

2.2.3. Arbeidsverhoudingen in kleine bedrijven

Tot zover het overleg en de rol van vakbonden op ondernemingsniveau in grote bedrijven. Zoals gezegd behoort een groot deel van de grafische bedrijven tot het kleinbedrijf. In deze bedrijven (met minder dan 35 werknemers in dienst) is veelal geen formeel overlegorgaan van werknemers aanwezig (19). Wat betreft de informele verhoudingen kan men stellen dat hier vaak paternalistische gezagsverhoudingen heersen.

Deze laatste stelling wordt ten aanzien van de directe arbeidssituatie genuanceerd, wanneer men de conclusies uit het onderzoek naar de arbeidsbeleving van werknemers in de grafische industrie nader bekijkt. Uit dit onderzoek blijkt namelijk dat de arbeidsverhoudingen in kleine bedrijven over het algemeen positiever worden beoordeeld dan in grote bedrijven (Elffers e.a. (1982): pg. 30). Dit blijkt overigens vooral zijn oorzaak te vinden in de mening van respondenten over de directe arbeidssituatie. Men blijkt vooral positief te oordelen over de ruimte en vrijheid die men heeft in en rond zijn eigen werk en de mate waarin men op de hoogte is van de algemene gang van zaken. Bovendien blijkt deze mening vaker voor te komen in de kleinere drukkerijen en toeleveringsbedrijven en in mindere mate in de kleinere binderijen en afwerkingsbedrijven (pg. 32). Ten aanzien van de invloed op belangrijke beslissingen op afdelings-, respectievelijk bedrijfsniveau is men veel gematigder gestemd. De conclusie is dan ook gerechtvaardigd, dat men misschien wat betreft de dagelijkse gang van zaken -de indeling van van het werk, de coördinatie tussen afdelingen en verschillende werkzaamheden- in kleinere bedrijven meer invloed kan uitoefenen en dat er in de directe arbeidssituatie een grotere mate van autonomie bestaat, maar dat dit zeker niet geconcludeerd mag worden ten aanzien van de werknemersinvloed op het ondernemingsbeleid.

Een andere conclusie die zich hier opdringt is, dat de voorwaarden ten aanzien van de handelingsspeelruimte van werknemers in de directe arbeidssituatie -de autonomie bij de indeling van het werk en de vrijheid om volgorde en manier van uitvoering van de werkzaamheden in zekere mate zelf te bepalen- voor een deel worden bepaald door de aard van de productie.

In het eerder genoemde interview geeft Erna Bezemer een belangrijke reden voor het ontbreken van de bond in vooral kleine bedrijven (20). Vroeger kenden de bonden de zogenaamde winkelagenten in de bedrijven, die een intermediaire positie tussen de bond en leden innamen. Ze inden de contributie en vormden voor de collega's een aanspreekpunt. Met name door de centralisatie van de administratie -via de giro- werd dit contact overbodig, aldus Bezemer (21).

2.3. Regelingen ten aanzien van technologische vernieuwing en arbeid

De eerder beschreven arbeidsverhoudingen hebben de grafische industrie tot een in verschillende opzichten van de Nederlandse industrie afwijkende bedrijfstak gemaakt (22). De noodzaak tot beheersing van ontwikkelingen in de bedrijfstak en de pragmatische instelling die de 'sociale partners' daarbij tentoon spreidden, hadden tot gevolg dat er diverse bedrijfstakgebonden instellingen werden opgericht.

Een belangrijke paritaire instantie was de *Centrale Commissie*, die besliste over de geldigheid van de reden voor ontslagaanvragen en dergelijke. De geldigheid werd getoetst aan criteria die in de CAO waren vastgelegd.

Deze criteria zijn intussen een afspiegeling van de verhouding tussen werkgevers- en werknemersbelangen zoals die in de loop der jaren met wisselend accent tot uitdrukking zijn gebracht. Zo is aan de ene kant anciënniteit een basisprincipe bij ontslag, terwijl aan de andere kant het belemmeren van de geregelde gang van het bedrijf of het geregeld beneden de werkkracht werken als criteria gelden (Ramondt en Scholten (1985): pg. 86). Op basis van deze uitgangspunten is een jurisprudentie ontstaan; aansluitend op de CAO uit 1914, welke in de loop van de jaren steeds verder is uitgebreid.

2.3.1. Reorganisatieregeling

De belangrijkste paritaire instantie binnen de bedrijfstak is tegenwoordig het *Centraal Bureau*, waarvan de taken in het verlengde van het voorgaande liggen. Zij benoemt onder meer de *Reorganisatie-commissie*, die toezicht houdt op de naleving van regels die gelden bij reorganisaties in grafische bedrijven. De werkgever is in dergelijke gevallen namelijk verplicht om in een vroegtijdig stadium aan de OR of de ondernemingscommissie en aan de vakbonden melding te doen. Het gaat hier om de personele gevolgen in de vorm van ontslag, overplaatsing en functiewijziging. De *Reorganisatiecommissie* ziet er op toe dat voldoende overleg tussen werkgever en OR heeft plaatsgevonden, en pas als deze commissie het ontslag voldoende gemotiveerd acht kan ontslag plaatsvinden. Dit gebeurt onder toezicht van een begeleidingscommissie die een sociaal plan opstelt. Hierin kunnen bij voorbeeld regelingen worden opgenomen voor werknemers van 57½ jaar en ouder.

Het streven van de arbeidsmarktpartijen in de grafische industrie heeft ertoe geleid dat in deze bedrijfstak in Nederland de eerste bepalingen in de CAO werden opgenomen, op basis waarvan werknemers -door hun vertegenwoordiging in ondernemingsraden en vakbonden- invloed kunnen uitoefenen op het ondernemingsbeleid ten aanzien van de inrichting van de produktie die verdergaat dan de bepalingen die in de wet op de OR -ook na de wijzigingen die in 1979 in deze wet zijn aangebracht- zijn opgenomen (23). In de 'Regeling in geval van reorganisatie, fusie of liquidatie van grafische ondernemingen', waarin deze bepalingen zijn vastgelegd, wordt technologische vernieuwing -mede- opgevat als een reorganisatie van de produktie. Het begrip reorganisatie wordt dan ook gedefiniëerd als: "Iedere wijziging in de organisatie- en/of structuur van de onderneming, de uitbreiding van de produktiecapaciteit en de aanschaf van arbeidsbesparende en/of produktieverhogende apparatuur, waarvan onmiddellijk of op de lange termijn consequenties te verwachten zijn voor de werkgelegenheid in de onderneming, c.q. de inhoud van de in de onderneming uit te oefenen functies".

De regeling is in de tweede helft van de jaren zestig ontstaan als antwoord op de golf van reorganisaties en fusies die in deze periode in de Nederlandse industrie plaatsvond. In 1969 werd de regeling in verschillende CAO's die voor personeel in de grafische industrie van toepassing zijn, opgenomen.

2.3.2. Regeling 'Wijziging Produktie-Apparatuur'

Bedoeling van de Reorganisatieregeling is om de sociale gevolgen van technologische vernieuwingen te beïnvloeden. Van een grotere beheersing van ontwikkelingen in de bedrijfstak, gericht op een beïnvloeden van de besluitvorming rond technologische vernieuwing, is dan nog geen sprake. Pas als een werkgever voorstellen heeft gedaan voor vernieuwing van de produktie-apparatuur worden immers de vakbond en de OR bij de plannen betrokken. Wat dan overblijft is het maken van een sociaal plan, waardoor de sociale gevolgen kunnen worden afgewenteld en verzacht.

In een andere regeling, die in 1975 in de CAO werd opgenomen, kunnen we een duidelijker aanzet onderkennen tot beheersing van met name ontwikkelingen op de arbeidsmarkt die samenhangen met technologische ontwikkelingen. Deze veranderde aanpak heeft te maken met verschillen in achtergronden en de motieven voor het opstellen van beide regelingen. Werd de eerder beschreven Reorganisatieregeling opgenomen als reactie op de ingrijpende reorganisaties en fusies in de jaren zestig, van de 'regeling in geval van Wijzigingen in de Produktie-apparatuur' ligt de bestaansgrond direct aanwijsbaar in de technologische ontwikkelingen binnen het produktieproces. De reden voor het opnemen van een dergelijke bepaling in de CAO is dan ook, dat er vanaf het begin van de jaren zeventig versnelde technologische ontwikkelingen plaatsvonden binnen de grafische industrie. In deze periode werd immers overgegaan van het loodzetten -in de overgangsfase met behulp van ponsbanden- naar fotozetten. Dit maakte van een in bepaalde opzichten ambachtelijke een in technologisch opzicht hoogwaardige bedrijfstak.

Ook voor deze regeling geldt dat de OR, en daarna ook de vakbonden, in een vroegtijdig stadium op de hoogte moeten worden gesteld van wijzigingen in de produktie-apparatuur, die gevolgen hebben voor het aantal arbeidsplaatsen en verschuivingen in functies met zich mee brengen. De ingestelde begeleidingscommissie besteedt met name aandacht aan om- en bijscholing voor werknemers van binnen de bedrijfstak of zonodig daarbuiten.

Recentelijk is in de grafische CAO's een regeling opgenomen waarin de Reorganisatieregeling en de WPA-regeling zijn geïntegreerd: de Regeling in geval van reorganisatie, fusie of liquidatie van grafische

ondernemingen en wijzigingen in de produktie-apparatuur (RFR). Door de werkgeversorganisatie, het *KVGO*, is hierop aangedrongen vanuit een behoefte aan een minder omslachtige regulering en procedures. Door de vakbond Druk en Papier FNV is daarbij aangedrongen op het opnemen van het begrip 'sociale innovatie', dat vervolgens -overigens zeer summier- in de preambule van de betreffende regeling is omschreven (zo blijkt uit mondelinge informatie van de beleidsmedewerkster van Druk en Papier, Erna Bezemer).

Als paritaire instantie moet in dit kader tevens het *Bureau Werkgelegenheid* worden genoemd. Dit bureau, dat in 1976 van start ging, speelt een belangrijke ondersteunende rol bij de her- en bijscholing van werknemers die door de invoering van nieuwe technologieën van functie moeten veranderen. De werkzaamheden ervan zijn complementair aan de werkzaamheden van het GAB, in die zin dat gegevens over vraag en aanbod van arbeidskrachten worden geregistreerd. Dit betreft niet alleen de werkloze werknemers, maar ook werknemers die binnen afzienbare tijd werkloos zullen worden. Een volgende taak van het bureau is, het verstrekken van informatie aan de GAB's. Dit is vooral van belang, gezien het feit dat binnen de bedrijfstak een veelheid van functies kan worden onderscheiden. Daarnaast verricht het bureau ondersteunende werkzaamheden ten behoeve van de Begeleidingscommissie Werkgelegenheid, die werkgevers en werknemers begeleidt bij wijzigingen in de produktie-apparatuur die invloed hebben op de werkgelegenheid. Hierdoor kunnen gedwongen ontslagen worden voorkomen.

Verder behoort tot de taken van het bureau het geven van voorlichting over bij voorbeeld arbeidsplaatsen. Op het terrein van de arbeidsmarkt wordt er, tot slot, een wervingsbeleid gevoerd en wordt, zoals gezegd, gezorgd voor om- en bijscholing. In de grafische industrie bestaat namelijk, ook tijdens de afgelopen jaren waarin bij de meeste sectoren van de industriële bedrijvigheid sprake was van een recessie, een vrijwel constante vraag naar hoog-gekwalficeerde vakmensen (24). Recentelijk zijn de taken van het *Bureau Werkgelegenheid* overgenomen door het *Bureau Arbeidsmarkt*, dat sinds kort aan de bestaande instanties in de bedrijfstak is toegevoegd.

Naar aanleiding van de procedures die in het kader van de regeling 'Wijziging Produktie-apparatuur' zijn opgesteld, en de rol van het

Bureau Werkgelegenheid daarbij, mogen we stellen dat ook hier nog geen sprake is van een beïnvloeding door werknemers van technologische ontwikkelingen. Ook hier wordt de invloed gericht op het beperken van de negatieve gevolgen voor de kwantitatieve werkgelegenheid en het afwentelen van de gevolgen. Dit neemt niet weg dat voor individuele werknemers urgente voorzieningen worden getroffen, zoals gunstige afvloeiingsregelingen en het verzorgen van om- en bijscholing.

Op het terrein van de kwaliteit van werk en het beïnvloeden van de vormgeving van arbeidsplaatsen -door het aangeven van alternatieven voor de organisatie, met het oog op het creëren van een aantrekkelijke werkplek- bestaat in de grafische bedrijfstak nauwelijks of geen ervaring. Deze lacune heeft, wat betreft de vakbondsactiviteiten op dit terrein, te maken met het eerder gesignaleerde ontbreken van een hechte vakbondsorganisatie binnen bedrijven. De toepassing en wijze van invoering van nieuwe technologieën is immers -al zijn hierin duidelijk algemene trekken te herkennen- zeer verschillend per bedrijf.

Een vakbondsstrategie gericht op beïnvloeding van de organisatie en het stellen van eisen aan de kwaliteit van werk is daarom pas mogelijk bij een hoog ontwikkeld vakbondswerk binnen afzonderlijke ondernemingen. In dit licht moet ook het pleidooi van Erna Bezemer voor een intensivering van het bedrijvenwerk en het verbeteren van het functioneren van ondernemingsraden worden gezien.

Overigens moet hier voor de duidelijkheid worden vermeld dat dit pleidooi niet op een 'titre personnel' is gehouden. Hierin is namelijk een verandering in het beleid van Druk en Papier FNV verwoord. Uit documentatie van deze bond blijkt dat op een congres, gehouden op 9, 10 en 11 mei 1985, een beleidsnota is vastgesteld waarin -naast het streven naar arbeidstijdverkorting- aan de genoemde activiteiten prioriteit is verleend (Beleidsnota Druk en Papier FNV 'In de aanval', 1985). Als belangrijke voorwaarden voor de uitvoering van dit beleid worden een hoge organisatiegraad, een grote herkenbaarheid en betrokkenheid van de leden bij het bondsbeleid gezien. Door het opzetten van een experiment 'Vakbondswerk in de onderneming' -dat in eerste instantie in één district van de bond tot uitvoering wordt gebracht- wordt geprobeerd uitdrukking te geven aan de koerswijziging in het vakbondsbeleid. Vanwege het stadium waarin het experiment verkeert is het prematuur om hieruit conclusies te trekken ten aanzien van de effectiviteit en de invloed ervan op de praktijk van het bondswerk.

2.4. Scholing en opleiding in de bedrijfstak

Scholing en opleiding vervullen een specifieke functie in de grafische industrie. Het opleidingssysteem kan ten eerste als een uitvloeiing van de specifieke arbeidsverhoudingen in de grafische industrie worden gezien. Bovendien heeft dit stelsel, door de specifiek op de grafische industrie gerichte invulling ervan, ten aanzien van de arbeidsmarkt een allocatiefunctie.

Met betrekking tot de technologische ontwikkelingen binnen de bedrijfstak kan men stellen dat technologische ontwikkelingen door de opleidingen en scholing beter konden worden begeleid dan in menig andere industrietak. Door een op de grafische produktie gerichte opleiding was het niet alleen mogelijk door middel van een, weliswaar aangepast, scholingsprogramma te voorzien in grafisch-geschoolde arbeidskrachten, maar is tevens eerder een relatief soepele invoering van nieuwe technologieën mogelijk gemaakt. De kans dat deze als een bedreiging voor de eigen arbeidsplaats worden opgevat is immers hierdoor kleiner dan wanneer werknemers van buiten de bedrijfstak worden aangetrokken.

Zoals we later nog zullen zien wil dit echter niet zeggen dat de aansluiting tussen de kwalificatie-vereisten die samenhangen met de nieuwe technologieën enerzijds en het scholingsprogramma anderzijds vlekkeloos verloopt.

Terwijl met om- en bijscholingen pas in de periode 1973-1975 een aanvang is genomen, dateert de opleiding voor grafische beroepen op zich van veel vroegere datum. Ook hier zijn de voor Nederlandse begrippen typische arbeidsverhoudingen verantwoordelijk voor een eigen opleidingsbeleid binnen de bedrijfstak.

In de opleiding voor grafische beroepen wordt voorzien door de grafische scholen, die veelal aan een MTS verbonden zijn. Daarnaast is er een groot aantal partieel leerplichtigen, waarvoor de opleiding door streekscholen wordt verzorgd. In 1973 zijn meerdere leerlingstelsels gefuseerd tot de *Vereniging Beroepsopleidingen Grafische Industrie* (VBGI), die dan wordt opgenomen in het *Grafisch Opleidings Centrum* (GOC), waarvan het bestuur zoals gebruikelijk in de bedrijfstak, paritair is samengesteld. De bevoegdheid om door de bedrijfstak erkende diploma's uit te reiken is als enige aan de VBGI voorbehouden (Kayzel (1985): pg. 11). Bij de opleiding aan de genoemde grafische scholen zijn de scholen verantwoordelijk voor

de theorie-component van de opleiding, terwijl het GOC de praktijk-component bepaalt.

Tot het einde van de jaren zestig was de allocatiefunctie van grafische opleidingen van groot belang. Er bestond, en bestaat ten dele nog, een directe relatie tussen opleiding en het beroep of de vakdeelmarkt waarin men werkt, en de daaraan verbonden beloning. De vakdeelmarkten zijn beschermd door de toepassing van getalsverhoudingen met betrekking tot de samenstelling van het personeelsbestand bij de bediening van machines. Door het vastleggen van de werkzaamheden die door hulpvakarbeiders en gezellen mogen worden verricht, wordt het vakmanschap van geschoolde en ervaren werknemers beschermd tegen verdringing door jongeren en ongeschoolden.

Sinds de jaren zeventig is opleiding niet langer het enige criterium voor het verkrijgen van toegang tot de arbeidsmarkt in de grafische industrie. Het toepassen van nieuwe technologieën speelt hierbij een belangrijke rol. Met een voorschrijdende technologische ontwikkeling zijn namelijk steeds meer functies van hun typisch grafische karakter ontdaan, zodat specifiek grafisch vakmanschap steeds minder wordt vereist. We hoeven hierbij slechts te denken aan de routinematige werkzaamheden die bij de tekstverwerking, namelijk de verwerking van 'platte tekst', ontstaan. Deze afkalving van de grenzen heeft zowel betrekking op de externe arbeidsmarkt als op de interne arbeidsmarkt. Er vindt namelijk niet alleen een vervaging van de grenzen tussen grafische beroepen en niet-grafische beroepen, maar ook een vervaging tussen de verschillende vakdeelmarkten plaats. In het algemeen kan worden gesteld dat de kennis en ervaring die nodig zijn voor het uitvoeren van werkzaamheden bij de grafische produktie steeds meer een bedrijfs-specifiek karakter krijgen. Dit geldt ook met name voor bepaalde managementfuncties binnen de hierarchische lijnstructuur, zoals voor leidinggevende functies op het midden-niveau van de organisatie.

Bij de overgang van het lood- naar fotozetten is een nieuwe categorie personeel op de interne arbeidsmarkt verschenen. Terwijl daarvoor vrouwen vooral werkzaam waren bij de administratie en andere arbeidsplaatsen die nog altijd als typisch vrouwelijk worden aangemerkt, werden sindsdien vooral vrouwen aangetrokken als toetsenbordenbework(st)ers. Bij het zetwerk was in het verleden een geheel andere vaardigheid vereist, namelijk het het kunnen omzetten van waarnemingen die via het oog zijn

gedaan naar handelingen die met de hand worden verricht. Bij de fotozet-apparatuur worden de belangrijkste eisen gesteld aan de capaciteit om op een bepaald abstractie-niveau te kunnen denken. Door het type van opleiding die vrouwen veelal hebben gevolgd, namelijk een algemeen vormende, bleken voor dit werk vrouwen steeds vaker beter aan de gestelde eisen te voldoen dan mannen die voor de technologische verandering het grafische vakwerk uitvoerden (25).

Overigens was de mogelijkheid om arbeidskrachten zonder de voor de grafische industrie vereiste opleiding in dienst te nemen eerder al aanwezig, doordat namelijk een clause in de CAO's bestond, waarin was vastgelegd dat part-time arbeidskrachten niet aan de verplichting ten aanzien van de gevolgde opleiding hoefden te voldoen. Van deze mogelijkheid werd, en wordt nog, vooral door vrouwen gebruik gemaakt (26).

Vanwege het voortdurende tekort aan geschoold grafisch personeel zal de tendens tot het aantrekken van nieuw personeel van buiten de bedrijfstak zich steeds scherper aftekenen. In een krantenartikel waarin melding wordt gedaan van een onderzoek dat door het *Koninklijk Verbond van Grafische Ondernemingen* (het KVGGO) is uitgevoerd naar het aantal openstaande vacatures bij grafische bedrijven, wordt melding gemaakt van een nieuwe werfactie voor het aantrekken van ten minste 1000 jongeren, die volgens het gebruikelijke leerlingwezen, en nog eens 500 jongeren die op een andere wijze zullen worden opgeleid (27).

De aansluiting van opleiding en de eisen die in de praktijk worden gesteld aan functies wordt overigens in toenemende mate als probleem gezien binnen de bedrijfstak. Deze problematiek is bij voorbeeld de reden voor het doen van onderzoek op dit terrein, zoals het *Innovatieproject* dat wordt uitgevoerd door onderzoekers van het GOC.

3. Functie- en arbeidsplaatsenstructuur

3.1. Veranderingen in samenhang met technologische ontwikkelingen

In deze paragraaf wordt aandacht besteed aan de veranderingen in functies en beroepen in de grafische industrie, die in de achterliggende periode van ruim tien jaar hebben plaatsgevonden en nog steeds plaatsvinden. Sterker nog dan voor andere paragrafen geldt dat geenszins wordt gepretendeerd dat de voorliggende beschrijving volledig zou zijn. De

tendensen die in deze paragraaf worden aangegeven, zijn namelijk gebaseerd op gegevens die door eerder onderzoek zijn verzameld. Een verdere uitdieping van met name problemen rond kwalificering en de taakhoud bij functies kan in dit kader niet plaatsvinden gezien het karakter van de beschrijving. Problemen ontstaan met name door de verschillen in door de verschillende auteurs gehanteerde begrippen en definities -of het ontbreken van de laatste.

Bij de beschrijving van opleidingen voor grafische beroepen blijken deze -zowel wat betreft de inhoud als de functie ervan voor toetreding tot beroepen binnen de bedrijfstak- onder grote druk te staan. Dat een grafische opleiding als criterium voor toetreding tot de bedrijfstak steeds verder aan belang inboet heeft vooral te maken met de technologische en organisatorische veranderingen waaraan het werk in de grafische industrie onderhevig is. Belangrijke veranderingen in functies en beroepen hebben vooral plaatsgevonden bij de zetterijen en bij de tekst invoer.

Uit de korte beschrijving van grafische opleidingen zijn al enige tendensen af te leiden. Als eerste komt hieruit een algemeen beeld naar voren van het afnemende belang van specifiek grafische functies. Dit gaat vervolgens samen met een in belang toenemen van bedrijfs-specifieke kwalificaties. Tegelijkertijd is er, wat betreft de vooropleiding, een grote behoefte aan breed opgeleid personeel. Binnen de bedrijfstak wordt veelal als voorbeeld de HAVO-opleiding genoemd.

Vaak wordt bij een beschrijving van ontwikkelingen in grafische functies gewezen op de verschraling van de arbeidsinhoud en het langzamerhand verdwijnen van de ambachtelijke kanten van het drukkersvak en het zetwerk. Uit onderzoek bij de *NDU* blijkt dat de omschakeling van loodzetten naar fotozettechnieken, die zich in de periode van 1969 tot 1976 voltrok, een ingrijpende wijziging in de functiestructuur met zich bracht. Laatstgenoemd jaar vormt een omslagpunt, omdat in dit jaar een begin werd gemaakt met de toepassing van fotozettechnieken in alle onderdelen van de produktie van dagbladen. In tabel I wordt deze verandering in de opbouw en bezetting van functies van na 1975 vergeleken met die van voor 1975.

Tabel I

	<u>Voor invoering</u>	<u>Na invoering</u>
- machinezetters	60	-
- machinezetters/bedienen		
van teletypemachines	14	-
- opmaken	34	37
- hulpvakarbeider	34	18
- teletypist	34	57
- corrector	40	34
- werkvoorbereiding	-	20
- beeldscherm opmaak		
Harris 2200	-	16
- fotografische zetmachine	<u>-</u>	<u>4</u>
	216	186

Bron: Ramondt en Scholten (1985): pg. 34

Sinds 1975 is de functie van machinezetter verdwenen, zo blijkt uit bovenstaande tabel. Machinezetters zijn vervangen door operators, terwijl het aantal teletypisten is uitgebreid. Door de onderzoekers wordt hierover opgemerkt dat er, gemeten naar de functie-inhoud en de veranderde eisen die aan de opleiding worden gesteld -namelijk lager en minder specifiek grafisch- een dekwalificatie heeft plaatsgevonden. De wijzigingen hebben echter geen gevolgen voor de geïstitutionaliseerde arbeidsverhoudingen. De toetreding tot het vak blijft namelijk gebonden aan door de bedrijfstak gecontroleerde opleidingseisen, en de closed shop blijft gehandhaafd (Ramondt en Scholten (1985): pg. 35).

De -verwachte- veranderingen in de functiestructuur bij de tekstverwerking die een gevolg zijn van de overgang naar elektronische redactiesystemen, zijn bij de *NDU* nauwelijks minder drastisch. Tevens treedt echter bij het vervagen van de scheidslijnen tussen redactionele werkzaamheden en de grafische werkzaamheden een duidelijke verschuiving van functies op. De volgende tabel geeft de verwachte functie-opbouw na de invoering van een elektronisch redactie-systeem weer.

Tabel II

	<u>Voor invoering</u>	<u>Na invoering</u>	<u>Vervallen</u>
- teletype	65	8	57
- correctie	36	4	32
- montage	53	25	28
- advertentiemontage	30	30	-
- werkvoorbereiding/ systeembeheer	17	17	-
- kader	<u>17</u>	<u>8</u>	<u>9</u>
	218	92	126

Bron: Ramondt en Scholten (1985): pg. 36.

Uit de tabel blijkt vooral dat men verwacht dat een groot aantal arbeidsplaatsen bij de drukvormvoorbereiding zal verdwijnen. Door de eerder geciteerde onderzoekers wordt geconstateerd dat ook bij de *Perscombinatie* ingrijpende gevolgen worden verwacht van de omschakeling naar 'on-line'-tekstinvoer. Uit de volgende tabel komt opnieuw de verwachting naar voren dat een aanzienlijk aantal arbeidsplaatsen verloren zal gaan.

Tabel III. Geschatte aantal arbeidsplaatsen bij invoering van elektronisch redactiesysteem bij de *Perscombinatie*

<u>Functie</u>	<u>Normbezetting</u>	<u>Verandering</u>
- produktievoorbereiding	20	-4 à 5
- tekstinvoer	72	-32 à 35
- correctie-afdeling	32	-13 à 15
- foto-zetterij	28	p.m.
- technische dienst	-	+3
- leiding	-	-6
- systeembeheerder	-	+1
- systeemgebruiker begeleider		+1 à 2

Bron: Ramondt en Scholten (1985): pg. 75.

Het verlies aan arbeidsplaatsen moet worden toegeschreven aan het feit dat veel werkzaamheden bij de drukvormvoorbereiding voortaan achter het beeldscherm worden uitgevoerd. Als gevolg van de technologische vernieuwing blijken hier vooral functies te verdwijnen die al minder aantrekkelijk waren geworden, zoals de tekstinvoer.

In de tabel komt tevens een nieuwe functie voor, namelijk die van systeembeheer. Door de betrokkenen wordt deze functie gezien als een niet-grafische. De functie markeert volgens hen dan ook een belangrijke overgang naar een nieuw soort functie met een overwegend dienstverlenend karakter. Dit impliceert tevens dat het functioneren van het redactiesysteem sterk afhankelijk wordt van de afdeling systeembeheer (Ramondt en Scholten (1985): pg. 76).

Met name ten aanzien van het zet- en drukwerk wordt door diverse auteurs gewezen op het afwisselende en creatieve karakter van de vroegere functies. De combinatie van handvaardigheid en grafisch inzicht maakte bij voorbeeld van het zetten een ambachtelijk beroep. Het onderhoudswerk dat aan de machine werd verricht, en ook het herstellen van kleine defecten behoorden meestal tot de taken van de zetter.

In zijn fameuze studie uit 1964 was dit voor Blauner aanleiding om de grafische industrie als het in essentie ambachtelijk werk te zien, dat nog in de VS was overgebleven. Hij zag in het drukkersvak een niet-vervreemde relatie tot het werk tot uitdrukking komen, dat doet denken aan het werk van vaklui uit de pre-industriële periode (28). Waar Blauner door Zimbalist wordt geciteerd, voegt deze hier aan toe, dat deze lofzang op het drukkersvak overigens achterhaald was voordat de eerste editie van het werk van Blauner de binderij verliet (Zimbalist (1979): pg. 35). Zoals bij veel auteurs, leidt dit er ook bij Zimbalist toe, dat hij het traditionele vakmanschap en het verdwijnen daarvan als invalshoek bij zijn beschrijving neemt.

Er is echter meer aan de hand. De belangrijkste vraag is namelijk in hoeverre hier nieuw vakmanschap voor in de plaats komt en in hoeverre bestaand vakmanschap kan worden benut bij het uitvoeren van nieuwe taken. Veel onderzoekers zijn hierover nogal pessimistisch gestemd en schrijven aan de ontwikkelingen binnen de grafische industrie een dekwalficatie van werk toe. Het werk zou door technologische ontwikkelingen niet alleen van karakter veranderen, doordat typisch ambachtelijke functies verdwijnen ten gunste van 'toetsenbordwerk' bij het zetten.

Als kenmerkend voor de bezetting van dergelijke functies wordt tevens dat deze vooral door vrouwen worden bezet. De kop boven een artikel over dergelijke ontwikkelingen geeft dit treffend weer: 'Van vakman tot typiste' (Wijmans (1986)). Zoals eerder is opgemerkt, waren vrouwen in de grafische industrie van oudsher vooral werkzaam bij de administratie en andere beroepen die doorgaans als typisch vrouwelijk worden aangemerkt. Uit onderzoek waar het genoemde artikel op gebaseerd is, blijkt dat er bij automatisering in bepaalde grafische beroepen een grote concentratie van vrouwen verschijnt, namelijk in de functies die niet specifiek grafisch-ambachtelijk zijn.

Tot voor kort nam vooral het aantal vrouwen dat in de fase van drukvormvoorbereiding werkzaam is toe, met name het aantal fotozetsters (Bunck (1985): pg. 103). Door de recente technologische ontwikkelingen daalt de kwaliteit van de werkgelegenheid bij deze functies aanzienlijk. De arbeidstaken worden hier niet alleen gekenmerkt door een grote arbeidsbelasting -door het eenvoudige, monotone werk dat moet worden verricht-, maar tevens door een grote mate van werkonzekerheid. Door het voortschrijdende automatiseringsproces ontstaan in toenemende mate functies die een tijdelijk karakter hebben. De onderzoekers, die zich hebben gericht op ontwikkelingen in vrouwenarbeid in de grafische industrie, noemen dit het ontstaan van marginale, transitionele arbeidstaken (Bunck (1985): pg. 105).

Met deze ontwikkeling wordt niet alleen een degradatie van werk zichtbaar, maar wordt tevens de stelling ondersteund die op de resultaten van onderzoek op het gebied van vrouwenarbeid is gebaseerd, namelijk dat het verschijnen van vrouwen op de interne arbeidsmarkt op zich vaak een teken is voor de degradatie die bij deze functies plaatsvindt (29).

Hier tegenover bestaat er natuurlijk een tegengestelde tendens op de arbeidsmarkt in de grafische industrie, namelijk dat, zoals we onder meer bij tabel III hebben gezien, een nieuwe laag van hoog-gekwalficeerde functies ontstaat.

Bij deze nieuwe functies kan men in de eerste plaats denken aan het hoog-gekwalficeerde werk dat bij de drukvoorbereiding blijft bestaan, en waarvoor veelal mannen uit de oude typografengroep worden geselecteerd. Het gaat hier om het grafisch coderen van de copij, waarvoor grafische vaardigheden en vakkennis zijn vereist. Daarnaast heeft, met de nodige elektronische apparatuur, een grote groep onderhoudspersoneel zijn

intrede gedaan in grafische bedrijven. Ook zijn, door het toenemende belang van programmeren bij de bediening van genoemde apparatuur, computerprogrammeurs voor het uitvoeren van grafische activiteiten onontbeerlijk geworden (Janssens (1983), pg. 97). Een zinsnede uit de bijlage van het jaarverslag van Kluwer n.v. over 1985 is in dit verband illustratief voor deze ontwikkelingen. Hier wordt over zetterijen opgemerkt, dat deze ondernemingen zich van productiebedrijven ontwikkelen tot knelpuntoplossers en systeemadviseurs ten behoeve van hun afnemers. Zij moeten daartoe beschikken over hoogwaardige kennis op het gebied van hardware en software en van de toepassingen die bij uitgeverijen kunnen voorkomen (pg 8). Een illustratie van de nieuwe functies die in de grafische productie ontstaan vinden we tevens in de beroepenenquête van 1984. Hierin worden twee nieuwe beroepsgroepen genoemd, namelijk de operator aan geïntegreerde elektronische opmaaksystemen en het allround-grafisch vakpersoneel (Beroepenenquête Grafische Industrie 1984). De benaming van de tweede genoemde beroepsgroep geeft waarschijnlijk het meest treffend de toekomstige ontwikkeling in grafische beroepen weer, namelijk het ontstaan van de allround vakman of vakvrouw, waarbij flexibiliteit een belangrijk element is in de loopbaan, alsook in de uitoefening van taken. Het resultaat is dat een toenemende segmentering op de arbeidsmarkt te onderkennen valt waarbij een steeds scherpere scheiding tussen de nieuwe functies optreedt, namelijk tussen de gedegradeerde functies en de nieuwe, hoog-gekwalficeerde functies.

3.2. Toekomstige ontwikkelingen

Wat zijn nu de meest in het oog springende veranderingen in kwalificatie-vereisten bij functies in de grafische industrie, die met name in de toekomst zullen optreden? In het verleden bestond het merendeel van het grafische personeel uit werknemers die in staat waren ambachtelijk werk te verrichten. Tot dit grafisch-technisch personeel behoorde ongeveer 75 % van het totale personeelsbestand in deze sector (Kayzel (1985): pg. 6). Bij de productie, gebaseerd op grafisch vakmanschap, bestond een specialisatie naar functies zoals die eerder in dit rapport is gegeven. Zoals gesteld, is hierin een toenemende functionele integratie opgetreden, waarbij de specialisatie naar produkten is toegenomen. De mogelijkheden hiertoe worden met name groter bij flexibele vormen van automatisering.

Zoals hierboven uit het citaat uit het Kluwer-jaarverslag blijkt, worden meer algemene kwalificaties vereist, die bovendien, vanwege de hoge eisen met betrekking tot de verkorting van levertijden, samengaan met eisen met betrekking tot interne communicatie binnen het bedrijf. Eerstgenoemde kwalificaties hebben met name betrekking op programmeerwerkzaamheden. Om dergelijke werkzaamheden doelmatig binnen de organisatie te kunnen inpassen is een standaardisering van apparatuur noodzakelijk. Bepaalde bewerkingen kunnen worden opgeslagen in standaard-procedures, waardoor tevens een integratie tussen de uitgeverij en de zetterij wordt bevorderd.

Rest hier nog een aantal slotopmerkingen over het stadium van invoering van nieuwe technologieën en de gevolgen die dit kan hebben voor de mate van vakmanschap en de complexiteit van taken. Steeds vaker duikt in de literatuur op dit terrein de notie op, dat bij de aanvankelijke invoering van nieuwe technologieën vaak een grotere noodzaak aanwezig is om functies te integreren, zodat sprake kan zijn van een complexe taakinhoud -hetgeen een grotere afwisseling en verantwoordelijkheid betekent. Dat de eisen vanuit de markt hierbij een grote rol kunnen spelen is al eerder aangegeven. Een produkt voldoet vaak niet aan de huidige eisen, wanneer het slechts leverbaar is in een standaard-uitvoering waarvan de fabricage in serie kan gebeuren. Vanzelfsprekend geldt dit alleen voor de vervaardiging van discrete produkten, en niet voor de produktie in de proces-industrie. Ook voor met name de grafische industrie zijn de eisen met betrekking tot verkorting van levertijden in toenemende mate van belang. Deze kunnen ingrijpende consequenties hebben voor de flexibiliteit van de organisatie, hetgeen impliceert dat individuele werknemers meerdere taken moeten kunnen uitvoeren. Voor de arbeidsinhoud betekent dit dat meer complexe taken kunnen ontstaan. Ook geldt hierbij dat met kleinere voorraden moet worden gewerkt. Tot hoever deze voorraden kunnen worden beperkt is afhankelijk van de positie van het betreffende bedrijf en de aard van de produktie die er wordt verricht.

Zoals gezegd, kan dit alles een integratie van functies tot gevolg hebben. Uit onderzoek blijkt echter tevens dat in een later stadium van toepassing en gebruik van nieuwe apparatuur opnieuw segmentatie-tendensen ook bij dergelijke functies kan optreden, waarmee de consolidatie van all-round functies kan worden geremd of zelfs teruggedraaid (Doorewaard en Huijgen (1985)). Hierbij wordt opgemerkt dat in sommige gevallen een scheiding optreedt tussen functies met een complexe taakinhoud op

verschillende niveau's. De uitgangspositie van het personeel dat bij de kwalificering voor dergelijke functies betrokken is, speelt hierbij een belangrijke determinerende rol (pg. 58).

Vooralsnog leidt dit tot openstaande vragen, die door middel van empirisch onderzoek verder moeten worden uitgediept. Ook hier luidt de enige vaststaande conclusie, dat een toenemende flexibilisering van de produktie verwacht mag worden en dat de kwalificering voor functies vooral bedrijfs-specifiek gericht zal zijn.

Met betrekking tot de opleiding van grafici in de toekomst heeft dit vanzelfsprekend ingrijpende gevolgen. Wat te denken bij voorbeeld van een opleiding, waarvoor een lange-termijn beleid altijd als een belangrijke voorwaarde wordt gezien, die mensen moet afleveren voor functies die steeds sneller van inhoud zullen veranderen? Wat in ieder geval duidelijk wordt, is dat bedrijfs-specifieke scholing in belang zal toenemen, waarmee zich het perspectief van de 'education permanente' aftekent.

3.3. Technologisch determinisme

Men zal nauwelijks kunnen ontkennen dat dergelijke tendensen een verhoging van kwalificaties, een toename van de complexiteit van taken en een grotere verantwoordelijkheid bij de uitvoering van diverse werkzaamheden in de grafische industrie kunnen inhouden. Wil men echter een antwoord geven op de vraag, in hoeverre veranderingen in functies in de grafische industrie een degradatie, hetzij regradatie van functies inhoudt, dan is het niet alleen noodzakelijk de rol van technologische ontwikkelingen in de analyse te betrekken.

Steeds duidelijker dringt immers het besef door dat taken en posities van werknemers niet -alleen- door de toegepaste technologie worden bepaald, maar dat er een bepaalde keuzevrijheid bestaat bij de inrichting van de werkplek. De produktie-organisatie is daarmee geen directe afgeleide van de technologie. Gold dit al voor de organisatie zoals die sinds het Taylorisme in praktijk werd gebracht, in de huidige fase van produktie-vernieuwing, en met name bij de meer flexibele vormen van automatisering, is de ruimte voor een dergelijke keuze des te groter (30). Ook voor de grafische industrie betekent dit dat een organisatie mogelijk is, waarbij meer geïntegreerde functies ontstaan. Bovendien ontstaan er meer mogelijkheden om taken zodanig binnen een groep te verdelen dat een roulatie van meer complexe en eenvoudiger taken binnen een groep plaatsvindt.

Anderzijds blijft een grote mate van arbeidsdeling tot de mogelijkheden behoren, waarbij taken over verschillende afdelingen en functies worden opgesplitst. Het programmeren en uittesten van programma's kan bij voorbeeld bij de werkvoorbereiding plaatsvinden, terwijl eenvoudige controlerende taken worden uitgevoerd door operators of machine-bedieners in de produktie-afdelingen.

De ruimte die voor een keuze ten aanzien van de produktie-organisatie bestaat maakt ieder onderzoek op dit terrein tot een complexe aangelegenheid. Hierbij doet zich immers het probleem voor welk causaal verband men tussen technologie en de kwaliteit van werk mag veronderstellen, en welke verklarende waarde men in een onderzoeksmodel aan de organisatie moet toekennen. Is dit een intermediaire variabele, waardoor slechts geringe afwijkingen in de causale relatie tussen technologie en de kwaliteit van werk worden veroorzaakt of speelt de organisatie een dermate belangrijke rol bij de verklaring van ontwikkelingen in de kwaliteit van werk, dat deze faktor een grotere, of in ieder geval even grote, invloed uitoefent op de kwaliteit van werk? Een voorbeeld van onderzoek waarbij expliciet is uitgegaan van het stadium van ontwikkeling van de toegepaste technologie in de produktie is het werk van Blauner (1964). Hierbij is de technologie als verklarende faktor gehanteerd bij de verklaring van de mate van vervreemding en, als tegenpool daarvan, de mate van vrijheid of autonomie bij de uitvoering van produktietaken. Door recent onderzoek is het uitgangspunt bij dergelijk onderzoek, veelal aangeduid als technologisch determinisme, bekritiseerd. Niet alleen de toegepaste technologie, maar vooral de organisatiecultuur en managementstijl blijken belangrijk te zijn bij de verklaring van tendensen in de kwaliteit van de arbeid die samenhangen met nieuwe technologieën (31). Het ontbreken van een dieper inzicht in de samenhang tussen genoemde factoren en de verklarende waarde ervan bij bestaand empirisch onderzoek is dan ook de belangrijkste reden voor het kiezen van case-studies als methode bij ons empirisch onderzoek. Het onderzoek is daardoor minder gericht op het uittesten van generaliserende hypothesen, waarbij slechts enkele variabelen worden gehanteerd, dan op het beschrijven en analyseren van de samenhang tussen genoemde factoren.

4. Arbeidsomstandigheden in de grafische industrie

Ten aanzien van de arbeidsomstandigheden in de bedrijfstak in zijn geheel is het bezwaarlijk bevindingen te generaliseren. Van oudsher grafische beroepen worden veelal gekenmerkt door een grote lichamelijke belasting. Dit heeft alleen al te maken met het feit dat vaak grote hoeveelheden papier worden geproduceerd. Met name bij de afwerking van grafische produkten, zoals binderijen, is daardoor in de regel sprake van een aanzienlijke lichamelijke belasting. Uit onderzoek blijkt dat deze vooral moet worden toegeschreven aan werken in dezelfde houding, en het veel moeten bukken, tillen en sjouwen (Roeleveld c.s. (1982): pg. 46). In het genoemd onderzoek werd tevens een significant verband geconstateerd tussen het werk van hoogdruckers en ziekten aan de bewegingsorganen. Wat betreft de fysische omgeving deden zich in het verleden vooral problemen voor bij het werken met lood in de zetterijen. In het zojuist geciteerde onderzoek, waarbij een vergelijking werd gemaakt tussen de arbeidsomstandigheden als oorzaak van gezondheidsklachten bij werkenden en WAO-ers die voorheen in de grafische industrie hebben gewerkt, kwamen voormalige loodzetterijen als de grootste groep toetreders tot de WAO met de diagnose 'zenuw- en zintuigziekten' naar voren. Hiertussen wordt een verband gesuggereerd, gezien de neuro-toxische effecten van de blootstelling aan hoge lood-concentraties (pg. 44).

Zoals gezegd werd een dergelijk verband gevonden bij toetreders tot de WAO, die dus voorheen werkzaam waren, in de grafische industrie. Sindsdien zijn er weliswaar ingrijpende veranderingen in het werk doorgevoerd, waarbij andere procédés hun intrede in de grafische produktie hebben gedaan. Hierdoor is tevens het gebruik van andere chemische stoffen toegenomen. In het onderzoek werd vooral het gebruik van schoonmaak- en oplosmiddelen, drukinkt en -in mindere mate- lood genoemd. Bij het aangeven van het gebruik van dergelijke stoffen met mogelijke gezondheidsklachten worden met name oplosmiddelen genoemd. Verder blijkt uit verschillende onderzoeken lawaai als een belangrijk probleem in de arbeidsomstandigheden te worden gezien. Dit probleem doet zich vooral voor bij drukkers in grote bedrijven en in de bind- en afwerkingsbedrijven (Beijdorff c.s. (1982): pg. 173).

Uit het WAO-onderzoek blijkt dat grafische werknemers redelijk vaak in een omgeving moeten werken waar stof en stank voorkomen. Tevens blijkt uit dit onderzoek dat grafische werknemers slechts in beperkte mate

ontevreden zijn over de veiligheid van machines. Wel wordt hier aan toegevoegd dat beschermingsmiddelen slechts in beperkte mate aanwezig zijn en dat het onduidelijk is in hoeverre het noodzakelijk is dat hiervan gebruik wordt gemaakt (pg. 46).

Zoals eerder bij de beschrijving van veranderingen in functies is gebleken, is bij automatisering vaak sprake van het uitvoeren van monotoon werk. Bovendien ontstaan hierbij vaak meer geïsoleerde arbeidsplaatsen, waardoor de mogelijkheden tot het onderhouden van contact met collega's kan worden belemmerd. Dit kan een aanzienlijke verzwaring van de psychische belasting inhouden.

Het werk in de grafische industrie blijkt op zich al geestelijk inspannend te zijn, zo blijkt uit het WAO-onderzoek. Door 75% van de ondervraagde WAO'ers en 61% van de werkenden wordt het werk althans als zodanig ervaren. Door de onderzoekers wordt dit toegeschreven aan de grote nauwkeurigheid en concentratie die voor het werk noodzakelijk zijn. Hierbij kan men zich overigens afvragen in hoeverre dergelijke kenmerken van de arbeidstaken als negatief moet beoordelen. Veel vaker wordt immers het feit dat men monotoon werk verricht, waarbij weinig verantwoordelijkheid heeft voor de vervaardiging van het produkt, als negatief ervaren voor de inhoud van het werk. Men kan dan ook stellen dat van een optimale arbeidssituatie sprake is, wanneer er een spreiding van de belasting voorkomt.

Ten aanzien van dit aspect blijken werknemers in de grafische industrie uitgesproken ervaringen te hebben. Ongeveer 65% van de totale populatie van werknemers en ex-werknemers werkt(e) geregeld onder tijdsdruk. Dit heeft natuurlijk vooral te maken met het karakter van werk in de grafische industrie. Hier is meer dan eens sprake van een piekbelasting wanneer spoedorders moeten worden verzorgd.

Ten slotte moet in deze paragraaf worden gewezen op een element van invoering van nieuwe technologieën waardoor mogelijkerwijze een grote belasting in het werk optreedt. Door onderzoekers wordt er niet zelden op het feit gewezen, dat de invoering van nieuwe technologieën vaak op een inadequate wijze vormkrijgt. Met name over de toekomstige ontwikkelingen in de grafische industrie wordt opgemerkt, dat hieromtrent grote onzekerheid en onduidelijkheid wordt ervaren. Dit wordt in de eerste plaats toegeschreven aan het feit, dat men slecht en vooral te laat wordt

geïnformeerd. Bovendien vindt men dat reorganisatieprocessen onvoldoende sociaal worden begeleid. Hieruit wordt de conclusie getrokken dat de ontwikkelingen wel zo min mogelijk met gedwongen ontslagen gepaard gaan, maar dat een actieve begeleiding, waarbij mensen tijdig op toekomstige ontwikkelingen worden voorbereid, ontbreekt (Beijdorff c.s. (1982): pg. 172).

5. Arbeidsvoorwaarden

In het algemeen blijkt uit onderzoek dat werknemers in de grafische industrie niet zeer negatief oordelen over de arbeidsvoorwaarden. Iets wat ongetwijfeld te maken heeft met de regelingen die met name ten aanzien van de secundaire arbeidsvoorwaarden niet ongunstig zijn in vergelijking met regelingen in andere takken van industriële nijverheid. Uit onderzoek waarbij deze resultaten nader worden gespecificeerd blijkt echter dat dit nogal rooskleurige beeld enigszins moet worden bijgesteld. Men oordeelt namelijk in het algemeen meer positief over de werktijden, de vakantieregeling en de werkzekerheid dan over de promotie- en opleidingsmogelijkheden en de beloning, welke gemiddeld als matig worden beschouwd (Beijdorff c.s. (1982): pg. 173). Wat hierbij opvalt is, dat men van mening is dat de relatieve voorsprong van de grafische industrie in dit opzicht verloren is gegaan.

In genoemd onderzoek wordt tevens geconcludeerd dat de kleine bedrijven meestal beter in staat zijn om aan individuele behoeften van werknemers tegemoet te komen, onder andere voor zover het de arbeidsvoorwaarden betreft. Grote bedrijven ontberen vaak een duidelijke en begrijpelijke systematiek met betrekking tot beloning, loopbaanplanning en opleidingen (Beijdorff c.s. (1982): pg. 174).

Zoals al uit de beschrijving van opleidingen in de grafische industrie bleek, is de opleiding niet alleen een instrument om de arbeidsmarkt binnen de grafische industrie af te schermen naar buiten toe, maar is deze ook een middel om de vakdeelmarkten en daarmee de interne arbeidsmarkt te kunnen beheersen. Hierbij gold de genoten opleiding als een belangrijk criterium voor de arbeidsvoorwaarden voor de verschillende functies en beroepen. Aangezien er in het afgelopen decennium in toenemende mate bij een groot aantal functies sprake is van het werken onder het niveau van de genoten vakopleiding, is dit mechanisme in toenemende mate onder druk komen te staan. Werkgevers hebben er daarom alle belang bij dat deze koppeling tussen opleiding en arbeidsvoorwaarden

die voor verschillende functies in de grafische industrie gelden, los te laten. Ook ten aanzien van de arbeidsmarkt in de grafische industrie als geheel proberen werkgevers de toegang mogelijk te maken voor niet-grafisch geschoold personeel.

Vakbonden proberen dit stelsel van arbeidsmarktregulering te handhaven. Ook voor hen is het duidelijk dat dit niet kan betekenen dat het stelsel van vakdeelmarkten, waarin de van oudsher grafische beroepen zijn ondergebracht, onveranderd blijft gehandhaafd. Als alternatief hiervoor stellen zij dat het mogelijk moet zijn om nieuwe vormen van vakmanschap, die ontstaan als gevolg van het werken met nieuwe technologieën, te integreren in het bestaande stelsel. Hierbij moet volgens hen de inzet van voldoende gekwalificeerde functies en van goede loopbaanperspectieven voorop staan (Kayzel (1985): pg. 11). Voorlopig is de uitkomst hiervan, dat nieuwe functies in de grafische CAO's zijn opgenomen en dat de mogelijkheden voor de inzet van niet-grafische arbeidskrachten zijn verruimd.

Dat dit laatste voor de betrokkenen geenszins positieve gevolgen hoeft te hebben, blijkt uit het feit dat de werknemers die tot nu het meest direct de gevolgen van de technologische ontwikkelingen ondervinden, het minst tevreden blijken te zijn over hun toekomstmogelijkheden. Bovendien zijn zij van mening dat er voor hen geen bevredigend opleidings-, promotie- en/of beloningsbeleid bestaat. Deze werknemers behoren tot de groep grafisch ongeschoolden, die als gevolg van de technologische ontwikkelingen hun intrede in de bedrijfstak hebben gedaan (Beijdorff (1982): pg. 174).

Door de mogelijkheden van het 'on-line' invoeren van tekst wordt het ook mogelijk buiten de produktie-organisatie werk te verrichten. We zien hier een flexibilisering van de arbeidsvoorwaarden, en daarmee een toenemende werkzekerheid, optreden. Door een ambtelijke werkgroep van het Ministerie van Sociale Zaken worden flexibele arbeidsrelaties omschreven als, het door een werkgever laten werken van arbeidskrachten wanneer hij werk voor hen heeft, alleen hoeft te betalen wanneer zij daadwerkelijk werken en tegenover wie hij geen verdere verplichtingen heeft als er (al dan niet tijdelijk) geen werk meer voorhanden is.

Door een flexibilisering van de arbeidsvoorwaarden is er momenteel een ontwikkeling in gang gezet, waarbij verschillende typen banen naast elkaar ontstaan met verschillende soorten arbeidsverhoudingen en met een verschillende mate van werkzekerheid, zo blijkt uit het rapport 'De

verdwenen kopij'. Door steeds scherpere verschillen op genoemde terreinen leidt dit tot, wat al eerder is aangegeven, een toenemende segmentering op de arbeidsmarkt.

De problematiek rond flexibilisering van de arbeidsvoorwaarden en arbeidsverhoudingen is vooral voor de grafische bedrijfstak relevant door de mogelijkheden die door de toepassing van nieuwe technologieën bij de inzet van arbeid in de grafische industrie wordt geboden. Van deze mogelijkheden wordt dan ook op ruime schaal gebruik gemaakt, zo blijkt (32). In toenemende mate vindt er een ontwikkeling plaats, waarbij door uitgeverijen en drukkerijen kleine BV 's worden opgericht waar een deel van de produktie aan wordt uitbesteed, die de produktie veelal door thuiswerk(st)ers laten verrichten. In het eerder geciteerde interview noemt de voorzitter van Druk en Papier dit arbeid, die op min of meer illegale wijze plaatsvindt. Men heeft grote bezwaren tegen de extreme sociale geïsoleerdheid waarin werkzaamheden worden uitgevoerd.

Gelet op het feit dat het hier vooral werk betreft dat door vrouwen wordt verricht, kan men stellen dat toetreding tot de arbeidsmarkt in dit geval wel een heel beperkte en marginale betekenis heeft. De bond streeft naar het opnemen van bepalingen hierover in de CAO en het uitwerken daarvan naar ondernemingsniveau. De regulering die hierdoor in de toekomst zou kunnen plaatsvinden, betekent een impliciete erkenning van uitbesteding en thuisarbeid, zij het dat thuiswerk(st)ers de voor de grafische industrie gebruikelijke rechten en plichten zouden krijgen.

Hoe moeilijk dit dilemma ook moge lijken: duidelijk is dat de twee verschillende opties met elkaar met elkaar in overeenstemming moeten worden gebracht, wil de beschreven flexibilisering niet tot de uitholling van rechten ten aanzien van werkzekerheid leiden, die al in de periode van het Interbellum zijn verworven.

6. Conclusies

Het trekken van conclusies voor de kwaliteit van de arbeid is -zeker voor een bedrijfstak als geheel- nogal problematisch. In het voorgaande zijn al diverse problemen die hierbij optreden, ter sprake gekomen. Een eerste probleem is gelegen in het feit dat er belangrijke verschillen bestaan binnen de bedrijfstak door de aard van de in een organisatie verrichte produktie en de grootte van de ondernemingen. Daarnaast is hier een specifiek probleem dat de conclusies voor een belangrijk deel gebaseerd zijn op de uitkomsten van eerder verricht onderzoek, waarbij gebruik is gemaakt van verschillende methoden en waarbij men tot uiteenlopende en soms tegenstrijdige conclusies komt. Toch kunnen we uit het voorgaande enige algemene conclusies trekken. Deze hebben met name betrekking op de arbeidsverhoudingen op bedrijfstakniveau.

Ten eerste mogen we concluderen dat de mogelijkheden met betrekking tot de arbeidsorganisatie voor de toekomst door snel voortschrijdende technologische ontwikkelingen aanmerkelijk zullen worden verruimd. Onduidelijk is nog of hier gebruik van zal worden gemaakt en hoe de toepassing van nieuwe technologieën een plaats krijgt binnen de arbeidsorganisaties.

Een tweede conclusie is dat de arbeidsmarktpartijen doordrongen lijken van het feit, dat in de nabije toekomst nog zeer ingrijpende veranderingen binnen de produktie zullen plaatsvinden, die met name door veranderingen in de toegepaste technologie en organisatie teweeg zullen worden gebracht. Dit besef komt onder meer tot uiting in de instelling van het *Grafibi* (Grafische Bedrijfstak-Informatie), waardoor gepoogd wordt ontwikkelingen in de werkgelegenheid bloot te leggen en op deze manier vraag en aanbod op de arbeidsmarkt beter op elkaar aan te doen sluiten. De bevoegdheden en taken hebben onder meer betrekking op het verrichten van studies naar economische, sociale en technologische ontwikkelingen en het uitvoeren van segmentverkenningen. Deze taken liggen in het verlengde van het in par. 3.3.2. genoemde *Bureau Arbeidsmarkt*. Of de arbeidsverhoudingen in de grafische industrie zich bij veranderingen in de technologie en veranderingen op de arbeidsmarkt aan zullen passen, en in hoeverre en op welke wijze dit het geval zal zijn, is voorlopig nog de vraag. Wel is duidelijk dat, met name door de mogelijkheden voor flexibilisering van de arbeidsvoorwaarden, de arbeidsverhoudingen in toenemende mate onder druk komen te staan.

Een derde conclusie is dat een toenemen nadruk wordt gelegd op flexibilisering. Een eerste vorm hiervan is de zojuist genoemde flexibilisering van de arbeidsvoorwaarden die tevens, door de wijze van indiensttreding van arbeidskrachten, een flexibilisering van de arbeidsverhoudingen op bedrijfsniveau tot gevolg heeft. In toenemende mate wordt werk buiten de grafische industrie als geografische entiteit onder onzekere omstandigheden uitgevoerd. We zien met name in de grafische industrie een groei van het aantal arbeidscontracten waarin gewerkt wordt onder arbeidsvoorwaarden die buiten de grafische CAO's vallen. Bij recente CAO-onderhandelingen zijn overigens met betrekking tot flexibel werk, zoals dat van oproepkrachten, thuiswerk(st)ers en uitzendkrachten, regelingen opgenomen in de grafische CAO's. Blijft echter het feit dat bij flexibele contracten veelal wordt gewerkt onder ongunstige omstandigheden. Het betreft hier veelal monotone arbeid -de invoering van platte tekst-, die in een extreem geïsoleerde situatie wordt uitgevoerd.

Hiernaast kan een andere vorm van flexibilisering worden onderscheiden, namelijk een functionele flexibiliteit in de produktie. Door met name een verbetering in de beschikbare software, kan een toenemende integratie van taken tot stand komen. Het betreft hier deels nieuwe taken met betrekking tot onderhoud, werkvoorbereiding en controle die in bestaande functies in de uitvoerende produktie kunnen worden geïntegreerd. Vanuit de produktietechniek gezien is het bij flexibele automatisering mogelijk om de produktie sneller over te schakelen op de vervaardiging van een ander produkt. De noodzaak hiertoe wordt nog eens vergroot door een grotere concurrentiedruk en het toenemende belang van de markt waarvoor geproduceerd wordt. Het betreft hier veelal werk van een hoger kwalificatie-niveau, waarbij een grotere mate van verantwoordelijkheid en afwisseling worden geboden.

Onderzoek wijst uit dat beide genoemde vormen van flexibilisering vaak naast elkaar voorkomen. De segmentering die daardoor op de arbeidsmarkt plaatsvindt betekent dat enerzijds arbeidsplaatsen worden gecreëerd met een 'rijkere' functie-inhoud en anderzijds functies met een marginaal karakter. Marginaal, niet alleen wat betreft de arbeidsinhoud maar vaak ook wat betreft het onderscheid met werkloosheid. Welke vormen van flexibilisering in de toekomst de nadruk zullen krijgen zal in belangrijke mate afhangen van ontwikkelingen in de arbeidsverhoudingen en de wijze waarop technologische vernieuwing in de toekomst vorm zal

krijgen. Hierbij kan men denken aan het al dan niet hanteren van sociale criteria bij technologische vernieuwing en de mogelijke participatie van werknemers bij technologische innovatie.

Onder invloed van technologische en daarmee samenhangende ontwikkelingen op de arbeidsmarkt zullen ongetwijfeld aanpassingen in het systeem van arbeidsverhoudingen worden aangebracht. Deze veranderingen zouden wel eens minder ingrijpend hoeven te zijn dan veelal wordt voorspeld.

Tot nu toe hebben namelijk de arbeidsverhoudingen indirect een belangrijke invloed uitgeoefend op de wijze waarop ingrijpende technologische ontwikkelingen konden worden doorgevoerd, zonder dat dit tot grote weerstand binnen de bedrijfstak leidde, zoals bij de Murdoch-affaire in Groot-Brittannië het geval was. Met name de regelingen met betrekking tot de sociale begeleiding van technologische en organisatorische vernieuwing dragen hiertoe bij. De specifieke arbeidsverhoudingen in de grafische industrie hebben ook door een ander uitvloeisel daarvan, namelijk het uitgebreide stelsel van scholing en opleidingen een belangrijke invloed uitgeoefend op de wijze waarop technologische vernieuwing in deze bedrijfstak gestalte heeft kunnen krijgen -hoewel dit stelsel niet altijd naadloos blijkt aan te sluiten bij ontwikkelingen in de produktie van de grafische industrie. Men mag dan ook concluderen dat de technologische ontwikkelingen in de grafische industrie van de arbeidsverhoudingen in het verleden op verschillende wijzen een positieve invloed hebben ondergaan.

Technologie en organisatie zijn geen vaststaande grootheden, maar fenomenen die, als fundamenteel menselijke creaties, gestuurd kunnen worden. De vigerende verhoudingen zouden ook in de toekomst een belangrijke rol kunnen spelen bij de vormgeving van technologische vernieuwing en reorganisatie van de produktie. Wanneer we bedenken dat de toekomstige technologische vernieuwingen een grotere betrokkenheid van werknemers behoeven en een organisatorische aanpassing vergen, mag men verwachten dat ook de arbeidsverhoudingen op bedrijfsniveau een aanzienlijke aanpassing vereisen. Vooral in een vroeg stadium blijkt een betrokkenheid van werknemers bij technologische vernieuwing en een hierbij aangepaste scholing noodzakelijk te zijn, zodat de technologische vernieuwing op een meer adequate wijze vorm kan krijgen en de invoering van nieuwe technologieën beter kan verlopen.

Juist de specifieke arbeidsverhoudingen in de grafische industrie kunnen wel eens, zij het in een gemodificeerde vorm, een goede basis blijken te zijn voor het vormgeven van sociale innovatie binnen de organisaties, waarmee technologische innovatie in de toekomst gepaard zou kunnen gaan. Door het samengaan van een effectieve sociale en technologische innovatie zou tevens een uitstralingseffect kunnen worden verkregen naar andere bedrijfstakken. Dit betekent echter niet alleen dat op bedrijfstak-niveau reorganisaties en technologisch vernieuwing van de produktie in sociaal opzicht worden begeleid, maar houdt ook in dat veranderingen in de organisatie worden aangebracht.

Bij een sociale innovatie kan de technologische vernieuwing bijdragen aan een verbetering van de kwaliteit van de arbeid. Door een grotere betrokkenheid van werknemers bij technologische vernieuwing kan de hier aanwezige kennis worden gericht op zowel het oplossen van problemen in de arbeidsomstandigheden, als in de organisatie en de produktie die daarbinnen plaatsvindt.

Een belangrijk kenmerk van sociale innovatie is, dat gestreefd wordt naar een type organisatie, waarbij vanuit hogere echelons in de hiërarchie minder strakke regels worden opgelegd aan de uitvoerende afdelingen, hetgeen voor werknemers in de uitvoerende produktie betekent dat een grotere verantwoordelijkheid wordt verkregen. Dergelijke veranderingen zijn niet alleen vanuit sociaal opzicht noodzakelijk, maar worden tevens in toenemende mate vereist vanuit de geautomatiseerde produktie. Recente onderzoeken duiden op het toenemend belang van een terugdringen van een vergaande mate van arbeidsdeling die binnen de huidige produktie-organisaties veelal overheerst (bij voorbeeld het onderzoek van Kern en Schumann (1984)). In een dergelijke organisatie wordt een minder sterke functionele scheiding doorgevoerd en wordt een arbeidsdeling meer gericht op het onderscheid tussen produkten, waarbij het perspectief opdoemt van een organisatie van relatief autonome groepen aan een bepaald produkt werken. Samengevat betekent dit dat een minder 'top-down'-gerichte benadering wordt gehanteerd. Voor de inhoud van functies zou dit betekenen dat het kort-cyclische karakter van veel werkzaamheden in een door sterke mate van arbeidsdeling gekenmerkte organisatie, wordt tegengegaan.

Een dergelijke aanpassing van organisaties kan echter niet alleen tot stand komen door veranderingen binnen de afzonderlijke arbeidsorganisaties. De arbeidsverhoudingen op landelijk niveau en maatregelen op wettelijk gebied vormen hierbij namelijk belangrijke randvoorwaarden. Hierbij denken we tevens aan het overheidsbeleid ten aanzien van technologische vernieuwing en het landelijke arbeidsmarktbeleid.

Zoals we hebben gezien bij de beschrijving van de arbeidsverhoudingen in de grafische industrie kunnen de verhoudingen op bedrijfstakniveau een belangrijk aanknopingspunt bieden voor verschillende vormen van sociale innovatie. De arbeidsverhoudingen in de grafische industrie zouden hierdoor, tot slot, in de toekomst ook voor andere sectoren van de industriële bedrijvigheid als voorbeeld kunnen gaan gelden.

Noten

- 1) Dat aan het tegengaan van genoemde ontwikkelingen ook door de wetgever veel belang wordt gehecht blijkt onder meer uit de invoering van een artikel met betrekking tot welzijn in verband met de arbeid in de nieuwe Arbeidsomstandighedenwet (artikel 3), dat overigens in de toekomst in werking zal treden.
- 2) Ik denk hierbij met name aan het werk van de Sitter (1981).
- 3) Het systeem van arbeidsverhoudingen in de grafische industrie wijkt in zoverre af van het closed-shop systeem zoals dat in Engeland en de VS bestaat, doordat de werkgever in de grafische industrie wordt gedwongen geen ongeorganiseerde werknemers in dienst te nemen. Dit wordt wel een omgekeerde verplichting genoemd.
- 4) Volgens de voorzitter van de Federatie Druk en Papier, dhr. J. Draijer, in het interview met ons.
- 5) Met betrekking tot het ontstaan van de Amerikaanse federatie van vakbonden (AFL) merkt Coriat (1980) hierover op, dat het lidmaatschap op strikt ambachtelijke criteria was gebaseerd, hetgeen tevens inhield dat de 'unskilled' uit de bonden werden geweerd (pg. 23).
- 6) Internationaal gezien blijkt de controle over de arbeidsplaats in de geschiedenis van de internationale drukkersvakbond, de ITW, belangrijker te zijn dan de kwestie van de hoogte van het uurloon. Zie hiervoor: Porter (1954): pg. 61.
- 7) Mok (1980): pg. 27. Mok vermeld hierbij dat de eerste stakingen van deze bond werden uitgeroepen naar aanleiding van pogingen van de patroons om hun personeel het lidmaatschap van de bond te laten opzeggen.
- 8) Dat aan leden van een splintervakbond zoals de EVC dispensatie wordt verleend, mag dan met recht curieus worden genoemd. Men kan zich hierbij afvragen of de bereidheid om zonder meer dispensatie te verlenen altijd -zoals in de periode waarin de EVC een niet onaanzienlijk ledental had- zo groot is geweest bij de 'officiële' vakbond 'Druk en Papier'.
- 9) Hoewel in Engeland van oudsher een uitgebreid systeem van closed-shops bestaat, heeft dit een geheel andere achtergrond en functie als het systeem in de grafische industrie in Nederland. Terwijl dit in het laatste geval een beheersing van zowel de technologie- en produktenmarkt als van de in- en externe arbeidsmarkt impliceert, waarbij de belangrijkste reguleringsmechanismen op het niveau van de bedrijfstak zijn gesitueerd, heeft de closed-shop in Engeland meer betekenis voor de regulering en beïnvloeding van het ondernemingsbeleid door werknemers. Dit systeem houdt belangrijke risico's in voor beide partijen, wanneer de verhoudingen binnen de onderneming -zoals bij de Murdoch-affaire het geval was- onder druk komen te staan. In dit geval werd de druk vooral vergroot door de discrepantie tussen de eisen van grafici enerzijds en de productie-technische mogelijkheden anderzijds.

- 10) Hierbij moet worden opgemerkt dat uitgegaan wordt van verschillen in de arbeidsverhoudingen die samenhangen met de grootte van bedrijven. Zoals later zal blijken kan men ook een onderscheid maken naar bij voorbeeld de functionele fase in de grafische produktie. Het eerstgenoemde onderscheid heeft echter, zo blijkt uit de geraadpleegde literatuur, een grotere betekenis voor verschillen in arbeidsverhoudingen. In een recent verricht onderzoek naar verschillen in de kwaliteit van de arbeid in grote en kleine bedrijven worden de verschillen in arbeidsverhoudingen als volgt treffend samengevat. "Bovenstaande uitspraken -waarin een samenvatting van de resultaten wordt gegeven, UV- leiden tot de conclusie dat de arbeidsverhoudingen in kleine bedrijven in het algemeen plezierig zijn. Dat neemt niet weg dat een conflict in een klein bedrijf sneller tot een onwerkbaar situatie kan leiden dan in een groot bedrijf" (van Ginneken (1986): pg. 40). Zie overigens voor ontwikkelingen in de grootte van bedrijven in de grafische industrie: hs. I van dit rapport.
- 11) Deze kunnen onder meer betrekking hebben op informatieverzorging door de bedrijfsleiding aan de OR. Tevens beschikt dit overlegorgaan over de bevoegdheid om over bepaalde zaken de bedrijfsleiding te adviseren, terwijl voor andere zaken de instemming van de OR nodig is alvorens een besluit tot uitvoering wordt gebracht. Dit laatste is ook weer van toepassing voor voorgenomen regelingen op het gebied van werkoverleg op de afdeling (art. 27j).
Op deze plaats moeten verder nog genoemd worden besluiten van de bedrijfsleiding die gevolgen (kunnen) hebben voor veiligheid, gezondheid en welzijn van werknemers (art. 27e). Laatstgenoemd begrip houdt weer verband met de Arbo-wet die in fasen wordt ingevoerd. Hierin wordt welzijn namelijk genoemd in verband met geïsoleerde arbeidsplaatsen en met name routine-matige werkzaamheden, waar slechts eenvoudige handelingen hoeven worden uitgevoerd. Ook wat betreft de uitvoering ligt er een relatie tussen de genoemde wetten. In laatstgenoemde wet worden de taken en bevoegdheden namelijk in bedrijven waar een OR aanwezig is, aan dit overlegorgaan overgedragen.
- 12) In het rapport van de Adviesgroep 'Mens en Organisatie' (Elffers (1982)) over het onderzoek naar arbeidsbeleving in de grafische industrie concluderen de onderzoekers, dat de arbeidsverhoudingen binnen bedrijven, met name waar het overleg op de afdeling en de invloed op afdelings- en bedrijfsbeslissingen betreft, tot de meest kritische punten -hier wordt bedoeld op punten ten aanzien waarvan men het meest negatieve oordeel geeft- behoren. Volgens de onderzoekers is dit een beeld dat zich opdringt voor de gehele bedrijfstak (pg. 51).
- 13) Rapport van Adviesgroep 'Mens en Organisatie' (1982), pg. 42-43.
- 14) Op. cit.
- 15) Volgens Erna Bezemer in het interview: zie bijlage.
- 16) Bij het BBA (Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen) is in de na-oorlogse periode de ontslagbevoegdheid van het GAB overgedragen aan het *Centraal Bureau*. Naast de voorzitter van de grafische bond is een werkgeversvertegenwoordiger secretaris van het Centraal Bureau.

- 17) Ramondt en Scholten (1985), pg. 39.
- 18) OR-Blad, juli/augustus 1985, in het artikel: "Grafische sector als voorbeeld", pg. 16-17.
- 19) Wettelijk gelden voor bedrijven met 10 tot 35 werknemers wel een aantal van de wet op de OR afgeleide bepalingen. Aangezien veel grafische bedrijven nog minder dan 10 werknemers in dienst hebben, gelden ook deze wettelijke regels voor veel kleine grafische bedrijven niet.
- 20) Zie het in noot 19) genoemde artikel.
- 21) Een conclusie die men hier direct aan mag verbinden is, dat het innen van contributies blijkbaar tot de voornaamste, zo niet de enige taak van deze winkelagenten behoorde.
- 22) Overigens blijkt uit de literatuur dat ook in andere landen de arbeidsverhoudingen in deze bedrijfstak een specifiek karakter dragen. Zimbalist vat de Amerikaanse situatie samen met de opmerking, dat deze bedrijfstak snelle technologische verandering heeft gecombineerd met een reputatie van effectieve werknemerscontrole over het arbeidsproces (Zimbalist (1979): pg. 103).
- 23) Opnieuw is de grafische industrie in Nederland geen uitzondering in vergelijking met andere landen. Zo is in Zweden de enige technologie-overeenkomst op centraal niveau in de grafische industrie afgesloten. Deze overeenkomst, die betrekking heeft op de dagbladbedrijven, geeft de garantie dat de invoering van nieuwe technologieën niet tot ontslagen zal leiden. Bovendien is door middel van een fonds voorzien in scholing en vakopleiding. Ook zijn in deze overeenkomst de werkzaamheden van de drie categorieën personeel in deze sector -drukkers, journalisten en administratief personeel- en de onderlinge afperking daarvan, geregeld (Evans (1982): pg. 96).
- 24) De inhoud van deze alinea zijn voornamelijk gebaseerd op: Meijer (1980).
- 25) Dit geldt in ieder geval voor het uitgeversconcern Kluwer, aldus dhr. Fels in een interview: zie bijlage.
- 26) Volgens twee onderzoeksters van het 'Innovatieproject', dat wordt uitgevoerd bij het GOC: zie bijlage.
- 27) In het Financieel Dagblad, 27-5-'86, onder de kop "Slag om personeel in de grafische industrie".
- 28) Blauner (1964), pg. 35-57. Hij stelt dit zeer nadrukkelijk: "Printing is a craft industry with a craft technology" (pg. 35).
- 29) We gaan in het volgende hoofdstuk nader in op de positie van vrouwen in de bedrijfstak.
- 30) Een voorbeeld van onderzoek waar dit uit blijkt is onder meer: Dekkers en Slagmolen (1984).

- 31) Aldus de conclusie uit een onderzoek naar kantoorautomatisering. Volgens Wentink en Zanders (1985) zal automatisering van kantoren bij een meer organische structuur tot een versterking van deze structuur leiden, terwijl omgekeerd in een bureaucratische culturele omgeving de tendens van een mechanische structuur eerder zal worden versterkt (pg. 299).
- 32) Dit wil echter niet zeggen dat de boven beschreven ontwikkeling tot de bedrijfstak of zelfs de landsgrenzen beperkt blijft. Dit laatste blijkt onder meer uit het feit dat de discussie over flexibilisering tot in het Europarlement wordt gevoerd (NRC/Handelsblad, 15-11-1986).

Literatuur

Beijdorff R.O. e.a., Onderzoek naar de relatie tussen technologische ontwikkelingen en arbeidsmarktverhoudingen aan de hand van een pilot-study in de grafische industrie. Onderzoek in opdracht van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en het ministerie van Economische Zaken, 1982.

Beroepenenquête Grafische Industrie 1984, een publicatie van het *Bedrijfstak Informatie Centrum* i.s.m. het *KVGO*, de *Organisatie van Fabrikanten van Grafische Eindproducten* en de *Grafische Bedrijfsfondsen*.

Blauner R., Alienation and freedom, Chicago, 1964.

Bunck T. e.a. (eindred.), De verdwenen kopij. Automatisering in de grafische industrie en de arbeidspositie van vrouwen, Uitgave Druk en Papier, Amsterdam, 1985.

Coriat B., De werkplaats en de stopwatch, Amsterdam, 1980. Een voor de Nederlandse situatie bewerkte vertaling van "L'atelier et le chronomètre", Parijs, 1979.

Dekker G., Lege persen, lage rendementen, in: *Intermediair*, 21e jrg., nr. 36, 6-9-1985.

Dekkers J.M. en Slagmolen G., Flexibele automatisering. Kansen op beter werk, COB/SER, Den Haag, 1984.

Doorewaard H. en Huijgen F., Van vakspecialist tot all-rounder, in: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 1e jrg., nr. 2, 1985, pg. 53-67.

Elffers J.E. e.a., De arbeidsbeleving in de grafische industrie. Onderzoek uitgevoerd door de adviesgroep Mens en Organisatie n.v. in samenwerking met de Nederlandse organisatie Kring b.v., in opdracht van de NEHEM, 's Hertogenbosch, 1982.

Evans J., Onderhandelen omtrent de invoering van nieuwe technologieën, Europees Vakbondsinstituut, Brussel, 1982.

Ginneken van C.C.P.M., Kwaliteit van de arbeid in groot en klein, Economisch Instituut voor het Midden- en kleinbedrijf, Zoetermeer, 1986.)

Janssens F., Automatizering in de pers, uitgeverij EPO, Berchem (België), 1983.

Kayzel R., Opleidingsbeleid in de grafische industrie, OSA-voorstudie nr. 6, 's Gravenhage, 1985.

Kern H. en Schumann M., Das Ende der Arbeitsteilung. Rationalisierung in der industriellen Produktion, München, 1984.

Meijer A., Van ambacht naar industrie, in: 'Kwaliteit van de arbeid', J.J.J. van Dijck e.a. (red.), Leiden/Antwerpen, 1980, pg. 203-212.

Mok A.L., Arbeidstaakbeheersing, kwalificatie en beroep. In: van Dijck J.J.J. e.a. (red.), Kwaliteit van de arbeid. Een sociologische verkenning, Leiden/Antwerpen, 1980.

Porter A.R. jr., Job property rights: a study of the job controls of the International Typographical Workers, Oxford, 1954.

Ramondt J. en Scholten G., De stille voorhoede. De grafische bedrijfstak temidden van economische en technische turbulentie, Leiden/Antwerpen, 1985.

Roeleveld N., Kromhout H. en Suurmond G., WAO en arbeidsomstandigheden. Een patient controle onderzoek naar de rol van arbeidsomstandigheden in de grafische industrie bij het toetreden tot de WAO, Rapport vakgroep Gezondheidsleer, LU Wageningen, 1982.

Sitter de L.U., Op weg naar nieuwe fabrieken en kantoren. Produktie-organisatie en arbeidsorganisatie op de tweesprong, Deventer, 1981.

Wentink T. en Zanders H., Kantoren in actie, Deventer, 1985.

Wijmans L., Van vakman tot typiste. Automatisering en vrouwenarbeid in de grafische sektor, in: Tijdschrift voor Politieke Economie, 9e jrg., nr.3, maart 1986, pg. 60-80.

Zimbalist A., Technology and the labor process in the printing industry, in: Case studies on the labor process, Zimbalist A. (ed.), New York, 1979, pg. 103-126.

Bijlage

Open interviews werden gehouden met onder meer de volgende personen:

Drs. Erna Bezemer, beleidsmedewerkster van de Federatie Druk en Papier, op 13-8-1985. Dit interview werd gehouden in het kader van een onderzoek naar het technologiebeleid van vakbonden, waaronder de genoemde federatieve vakbond.

Dhr. J. Draijer, voorzitter van bovengenoemde vakbond. Interview gehouden op 29-4-1986.

Dhr. F.M.F. Fels, stafdirecteur van de afdeling Personeels- en Arbeidszaken bij Kluwer n.v., d.d. 7-5-'86.

Drs. L. Engbers en drs. W.J.M. Jongkind, onderzoeksters bij het GOC (Innovatieproject), op 30-6-1986.

IV. Technologische ontwikkelingen en vrouwenarbeid in de grafische industrie

I. Baud

1. Inleiding

De centrale vraag in dit hoofdstuk is wat de gevolgen zijn van technologische vernieuwingen op de omvang en aard van de arbeid die vrouwen verrichten in de grafische industrie. Men kan zich afvragen waarom er een speciaal hoofdstuk gewijd wordt aan dit onderwerp. Hier zijn twee redenen voor; ten eerste, zijn vrouwen op een zeer specifieke wijze opgenomen in het arbeidsproces die verschilt van die van mannen, en ten tweede is het arbeidsverleden van werkende vrouwen meestal verschillend van die van mannen. Beide constatering doen vermoeden dat technologische veranderingen verschillende gevolgen voor vrouwen zullen hebben dan voor mannen, hetgeen het nuttig maakt dit onderwerp apart aandacht te geven.

De relatie tussen technologische veranderingen en vrouwenarbeid is niet zonder meer te bestuderen. Zij moet geplaatst worden binnen het kader van bestaande bedrijfstructuren en arbeidsorganisatie; in die context doen zich technologische veranderingen voor, waarvan de gevolgen voor vrouwenwerk bekeken kunnen worden. De bedrijfstructuur in de grafische industrie is vooral bekeken in hoofdstukken I en III; de arbeidsorganisatie in het algemeen is vooral besproken in hoofdstuk III.

Het hoofdstuk is als volgt ingedeeld. In paragraaf 2.1. wordt eerst gekeken naar de verschillen in de wijze waarop mannen en vrouwen op de Nederlandse arbeidsmarkt komen. In paragraaf 2.2. wordt gekeken naar de wijze waarop vrouwen deelnemen aan werkgelegenheid in de grafische sector. In paragraaf 3. wordt ingegaan op de veranderingen in de omvang van vrouwenarbeid die zich hebben voorgedaan in de grafische industrie, en in paragraaf 4. wordt gekeken naar de kwaliteit van de arbeid voor vrouwen in de industrie.

Er wordt aandacht besteed aan een aantal aspecten die met de kwaliteit van het werk te maken hebben in paragraaf 4; 1) de aard van het dienstverband, 2) de degradatie of opwaardering van het werk van vrouwen, en 3) in hoeverre de werkneemsters zelf het proces van opwaardering of degradatie kunnen beïnvloeden.

2. Vrouwen op de Nederlandse arbeidsmarkt

2.1. Algemeen

Voordat ik op sector niveau ga kijken wat er in de grafische industrie gebeurt met de arbeid van vrouwen, is het nodig hun situatie af te zetten tegen de achtergrond van een verschillend arbeidsverleden van mannen en vrouwen in het algemeen. In 1982 bestond 32% van de beroepsbevolking uit vrouwen in Nederland (Sociaal en Cultureel Planbureau, 1983). In de jaren zestig begon het percentage vrouwen in de beroepsbevolking te stijgen, onder invloed van de gespannen arbeidsmarkt in die periode, gekoppeld aan het feit dat het aantal mannen dat werkt in dezelfde periode afneemt. Dit wordt veroorzaakt door langere opleidingen en eerdere pensionering onder mannen. Het zijn met name de gehuwde vrouwen die op de arbeidsmarkt kwamen die geleid hebben tot een toename in het percentage vrouwen onder de beroepsbevolking.

Toch beïnvloedt de verantwoordelijkheid voor het gezin nog steeds de arbeidsdeelname van vrouwen. De volgende grafiek illustreert het verschil in arbeidsdeelname van mannen en vrouwen gedurende het verloop van hun leven. Van de gehuwde vrouwen zonder kinderen jonger dan 35 werkt 75% buitenshuis. Dit percentage daalt tot 15% in de categorie 35-44 jaar oud en met kinderen van 0 tot 3 jaar. Wanneer de kinderen weer ouder zijn, loopt het percentage werkende vrouwen weer op tot 25%. Deze cijfers gelden voor 1979, het laatste jaar dat cijfers in zulk detail beschikbaar zijn van de Arbeidskrachtentelling.

Tabel 1. Gehuwde vrouwen, aantal en percentage buitenshuis werkende, naar leeftijd en leeftijd jongste kind in 1979 (1975)

	Totaal	Geen kinderen		Jongste kind 0 t/m 3 jaar		Jongste kind 4-5 jaar		Jongste kind 6 jaar en ouder	
< 35 jaar (× 1 000)	1 222,9								
% buitenshuis werkzaam in 1979 (1975)	36,9 (30,5)	74,7 (67,0)		15,6 (12,3)	26,2 (22,7)	33,2 (30,8)			
35-44 jaar (× 1 000)	710,1								
% buitenshuis werkzaam in 1979 (1975)	31,6 (25,2)	51,4 (42,9)		14,8 (12,7)	24,4 (18,4)	32,1 (26,9)			
45 jaar e.o. (× 1 000)	1 471,5								
% buitenshuis werkzaam in 1979 (1975)	13,1 (12,0)	8,9 (9,1)		26,1 (11,1)	9,4 (12,9)	17,8 (15,0)			
Totaal (× 1 000)	3 404,6								
% buitenshuis werkzaam in 1979 (1975)	25,5 (21,6)	30,7 (28,2)		15,6 (12,4)	25,1 (20,8)	25,4 (15,0)			

Bron: CBS. Arbeidskrachtentelling 1979 en 1975

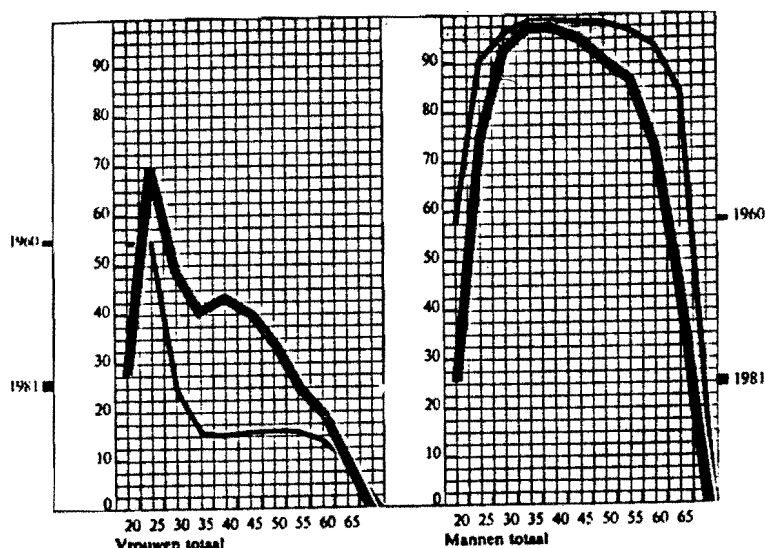
Er bestaat van oudsher ook een sterke scheiding tussen de lokatie van vrouwen en mannen op de arbeidsmarkt. In 1981 werkte 43% van de mannen en 15% van de vrouwen in de secundaire sektor. In de tertiaire sektor werkten 33% mannen en 35% vrouwen, terwijl in de kwartaire sektor 22% mannen en 49% vrouwen werkten (CBS. Statistisch zakboek 1979, 1982). Vergelijken we deze cijfers met die van 1963, is een verschuiving in vrouwenarbeid te zien uit industrie en nijverheid in de richting van de kwartaire sektor.

Bovendien zijn vrouwen veel sterker geconcentreerd in bepaalde beroepen dan mannen. Een derde van de buitenshuis werkende mannen werkt in 14 beroepen, terwijl een derde van de werkende vrouwen in slechts 4 beroepen werkt. Bovendien werkt men binnen de beroepen meestal met anderen van dezelfde sexe; slechts in 6% van alle functies is het percentage vrouwen in het beroep gelijk aan het gemiddelde percentage vrouwen op de arbeidsmarkt (Sociaal en Cultureel Planbureau, 1983). Opvallend is dat de mate van segregatie tussen mannen en vrouwen in beroepen in de zeventiger jaren nauwelijks is afgenomen.

De aard van het dienstverband verschilt tussen mannen en vrouwen. Het percentage vrouwen dat in deeltijd banen is werkt is veel hoger dan het percentage mannen (resp. 50% van de vrouwen versus 5% van de mannen). Neemt men de grens van deeltijd arbeid aan op 25 uur per week, dan werkt 2% van de mannen en 31% van de vrouwen in afhankelijke loonarbeid op deeltijd basis (Rapportage Arbeidsmarkt, 1982). Deeltijdarbeid komt vooral voor in de diensten sector, en bij zelfstandigen in de primaire sector, bouwnijverheid en transport en communicatiebedrijven. De meeste deeltijd banen worden lager gewaardeerd dan full-time banen. Toch blijken er verschillen te zijn tussen mannen en vrouwen in deeltijd banen; de meeste vrouwen zijn laag ingeschaald, en doen werk zonder veel promotie uitzichten. Bij mannen bestaat deze categorie ook, maar daarnaast een categorie in de hoogste salarisschalen in vergelijking met mannen die full-time werken. 30% van de vrouwen die in deeltijd werken zijn 'herintreders'. dwz. mensen die weer zijn gaan werken nadat de kinderen de deur uit zijn.

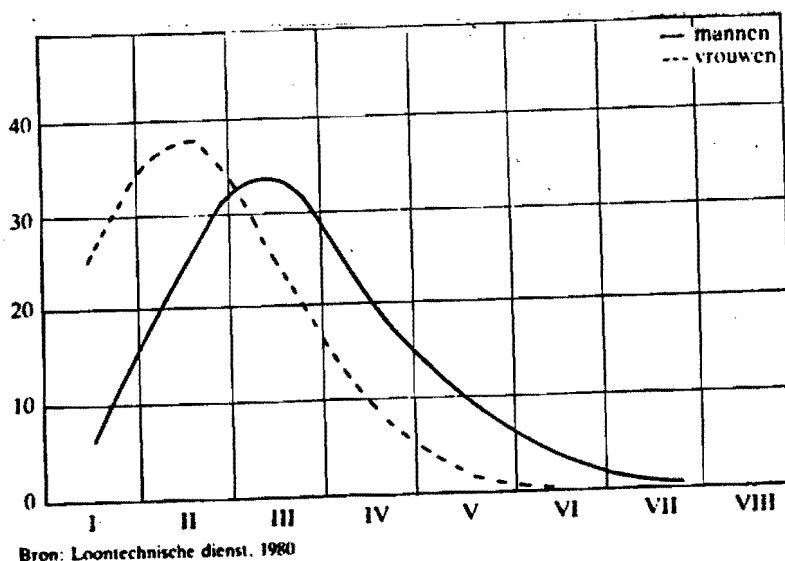
Kijkt men naar het funktieniveau, dan zijn vrouwen nog steeds ondervertegenwoordigd in beleidsvoerende en hogere leidinggevende functies in vergelijking met mannen. Volgens de indeling in acht funktieniveau's van de Loontechnische Deinst van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, zijn vrouwen sterker vertegenwoordigd in de twee laagste funktieniveau's dan mannen, en minder sterk vertegenwoordigd in alle hogere funktieniveua's. De volgende tabel illustreert deze verdeling.

Grafiek 1. Beroepsdeelnemingspercentages vrouwen en mannen totaal (1960-1980)

Bron: Arbeidsmarktstatistieken 1977 en 1981, Volksstatistieken 1960 en 1971

Grafiek 2. Procentuele verdeling van vrouwen en mannen over funktieniveau's in 1979.

Ten slotte, is er verschil in de omvang van werkgelegenheid voor mannen en vrouwen, gemeten aan de werkloosheidscijfers voor beider groepen. Absoluut gezien zijn er meer mannen werkloos dan vrouwen; procentueel gezien is de werkloosheid onder vrouwen wat hoger (18% voor vrouwen en 16% voor mannen in 1983). In deze cijfers zit een vertekening, daar alleen uitgegaan is van mensen die een baan zoeken voor 25 uur of meer; en in de vorige paragraaf betoogd is dat een groot percentage vrouwen juist in deeltijd arbeid (minder dan 25 uur per week) werkt. De duur van de werkloosheid van vrouwen in vergelijking met mannen is moeilijk te bepalen; na zes maanden immers hadden tot voor kort gehuwde vrouwen geen recht op een uitkering na zes maanden, zodat de registratie bij het arbeidsbureau slechts gedeeltelijk het aantal werklozen laat zien.

Uit deze inleiding is af te leiden dat de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt duidelijke verschillen vertoont met die van mannen, zowel in de mate van deelname als in de verdeling over functie en beroep. Zijn dergelijke verschillen ook terug te vinden in de grafische sector?

2.2. Vrouwenarbeid in de grafische sektor

Wat is er bekend over de arbeid van vrouwen in de grafische industrie? De cijfers die in de volgende paragrafen worden gegeven, zijn voornamelijk afkomstig uit de Beroepenenquête van 1984 (BIC, 1985). In de enquête zijn niet alleen gegevens over 1984 vermeld, maar worden eveneens vergelijkingen getrokken met de beroepenenquête uit 1981, uitgevoerd door dezelfde organisatie. Aan deze bron is de voorkeur gegeven boven de CBS gegevens (die in hoofdstuk 2 worden gebruikt) omdat zij ook op functie niveau uitgesplitst zijn naar sexe.

Zoals in het begin werd gesteld, is de relatie tussen technische veranderingen en vrouwenarbeid mede afhankelijk van de bestaande bedrijfsstructuur. In de grafische sektor vertoont deze sterke verschillen wat betreft de werkgelegenheid voor vrouwen. In de bedrijfstak zijn er 2650 bedrijven te vinden (Bunck et al, 1985), waarvan 60% minder dan 10 mensen in dienst heeft en 30% tussen de 10 en 50 personen. De concentratie van werkgelegenheid echter is te vinden bij de grote bedrijven; meer dan de helft van de werknemers werkt bij de bedrijven met meer dan 50 werknemers. Vrouwen werken vooral in de grote bedrijven: in de kleine bedrijven zijn zij bijna niet vertegenwoordigd (Bunck et al, 1985). Hieronder vallen ook de grafische bedrijven die verbonden zijn aan uitgeverijen, waar in dit hoofdstuk de nadruk op valt.

Historisch gezien is de grafische industrie lang gesloten geweest voor vrouwen wat betreft de grafisch-technische beroepen, o.a. door de geslotenheid voor vrouwen van het opleiding/leerlingenstelsel dat als enige kanaal toegang gaf tot die beroepen. Pas begin jaren zestig hebben vrouwen toegang gekregen tot andere dan kantoorbanen in de grafische industrie - het blijft echter vooral toegang tot ongeschoold werk. Van 1978 - 81 stijgt het percentage vrouwen dat onder de grafisch-technisch CAO valt van 10 - 15% (Bunck et al, 1985). De grootste toename van vrouwen in die periode vindt plaats in de beroepencategorie 'druk voorbereidend werk'.

De totale omvang van werkgelegenheid in de grafische sector is in 1984 45.000 mensen, terwijl dit in 1981 nog 50.000 mensen omhelsde +). In 1981 was 19% van de werknemers vrouw, terwijl in 1984 dat gedaald is tot 17% (BIC, 1985). De toelichting bij de beroepenenquête 1984 laat zien dat de afname van 12% in werkgelegenheid in bijna gelijke mate te wijten is aan produktiedaling (door de recessie), efficiency maatregelen door de afzonderlijke bedrijven, en technologische vernieuwingen; resp. 3.5, 4% van de afname van werkgelegenheid is hieruit te verklaren).

Kijken we naar de verdeling van werkgelegenheid over de grafische sektor in termen van hoeveelheid uren die per week gewerkt wordt in 1984, valt op dat van de mensen die full-time werken slechts 13% vrouwen zijn (92% van alle werknemers in de bedrijfstak zijn full-timers). Van alle mensen die part-time werken zijn 70% vrouwen (8% van alle werknemers zijn part-timers). De volgende tabel geeft de cijfers weer.

Tabel 2. Verdeling van vrouwelijke werknemers over de grafische sektor

	vrouwen		totaal werknemers
	abs.	%	
part-time < 20 uur (1)	1.433	71	2.005
part-time > 20 uur	1.017	70	1.451
full-time	5.242	13	41.219
totaal	7.692	17	44.675

(1) Er is een verschil in definitie van part-time arbeid tussen het CBS en de Beroepenenquête. In de eerste is de grens gelegd bij 35 uur, bij de tweede 20 uur.

Bron Beroepenenquête 1984, BIC, 1985

De beroepenenquête van 1984 heeft de indeling van een aantal beroepen veranderd: er zijn 12 samenvoegingen van beroepen geweest, 2 gewijzigde combinaties. 2 uitsplitsingen van beroepen, een verouderd beroep en een nieuw beroep (BIC, 1985). Om een indruk te krijgen van hoe vrouwen verdeeld zijn over de beroepen, is tabel 2 berekend op basis van gegevens in de beroepenenquête 1984. De beroepencategorieën 'hulpwerkzaamheden' en 'algemeen' zijn de grootste categorieën werknemers (resp. 9649, en 9128).

Daarna komen de drukker (8432 werknemers), de beeld/montage werknemers (5192), afwerkings werknemers (4023), fotozetters (3148), werkvoorbereiding (2124), drukvervaardiging (1598), en ten slotte loodzetten (834). Vergelijken wij de verdeling van vrouwen over de beroepen (tabel 2), valt op dat de rangorde anders is. Zij houden tred met alle werknemers in de categorieën 'hulpwerkzaamheden' en 'algemeen'. maar ontbreken in de verdere categorieën tot de categorie 'fotozetters' en 'afwerking'. In alle andere categorieën zijn zij slechts in zeer geringe aantallen vertegenwoordigd.

Wordt gekeken naar het percentage vrouwelijke werknemers binnen een beroepscategorie, wordt het volgende beeld verkregen. Vrouwen vormen bijna de helft van de werknemers in de categorieën 'fotozetten' (46%) en 'overige beroepen in papier en plastic' (42%). Met name in de drukvorm vervaardiging, het drukken, en de beeld/montage beroepen zijn vrouwen zwaar ondervertegenwoordigd in vergelijking met hun gemiddeld niveau (zie tabel 2). Deze cijfers geven aan dat vrouwen vooral in een klein aantal beroepen geconcentreerd zijn; Bunck et al (1985) geven ook aan de mate van concentratie in bepaalde beroepen voor vrouwen is teogenomen van 1981 tot 1984. In 1981 was 2/3 van de vrouwen in vier beroepen geconcentreerd, in 1984 was dat 3/4 van de vrouwen.

Tabel 3. Beroepen verdeling van vrouwen in de grafische industrie 1984.

	part-time	20uur	part-time	20 uur	Full-time	totaal		
	abs.	%	abs.		abs.	%	abs.	
werkvoor-								
bereiding	34	71	27	51	171	8	231	11
loodzetten	30	73	25	51	69	9	123	15
fotozetten	426	97	259	94	774	32	1460	46
beeld/ montage	37	60	34	39	260	5	331	6
drukvorm vervaardiging	3	25	4	12	52	3	60	4
drukken	3	8	9	18	75	1	87	1
afwerking	88	78	68	60	488	13	645	16
ov. in plastic/ papier	7	100	20	100	204	39	231	42
hulpwerk- zaamheden	399	51	237	62	1214	14	1850	19
algemeen +)	405	88	333	86	1935	23	2674	29
+) waaronder administratief personeel								

Bron: Beroepenenquête 1984, BIC. 1985.

3. Veranderingen in omvang van vrouwenarbeid

Het is moeilijk te spreken van 'technologische ontwikkelingen' in de grafische sektor in het algemeen, gegeven de verschillende kenmerken van procedes, omvang van bedrijven, en soorten produkten. In deze studie is de aandacht geconcentreerd op de grafische bedrijven die horen bij uitgeverijen. Voor een verdere beschrijving van de technologische veranderingen verwijs ik naar hoofdstuk I.

De grafische bedrijven bij de uitgeverijen worden ook gekenmerkt door een arbeidsorganisatie waarbij de grafische functies een 'closed shop' bescherming genieten, en toegang tot die functies via de opleidingen verkregen wordt. Daarnaast bestaat juist in deze (grotere) bedrijven een aantal functies die deze bescherming niet hebben, waarin vrouwen geconcentreerd zijn. Engbers (1985) suggereert dat een dergelijke arbeidsorganisatie een marge voor verandering in zich heeft; als extreme scenario's noemt zij een vertikale hiërarchische arbeidsorganisatie versus een geïntegreerde arbeidsdeling (p.13-14). Voor een verdere beschrijving van arbeidsorganisaties in de sektor, verwijs ik naar hoofdstuk III.

Gegeven deze uitgangssituatie in de bedrijven, wat kan men zeggen over de effecten van technologische veranderingen op het werk van vrouwen? Een probleem dat zich hierbij voordoet, is dat gegevens over de omvang en funktieverdeling van vrouwen in vergelijking met mannen in de grafische bedrijven gelieerd met uitgeverijen niet op voorhand aanwezig zijn. Uitzondering hierop zijn de gegevens van het onderzoek van Bunck et al (1985); zij geven echter geen complete cijfers voor het bedrijf. Voor Kluwer zijn uit de sociale jaarverslagen wel cijfers over vrouwenarbeid in vergelijking met mannen aanwezig; zij gelden voor het hele concern, en niet alleen voor de grafische werkmaatschappij. Ik ben hier uitgegaan in eerste instantie van de veronderstelling dat de cijfers van de beroepenenquête over vrouwenarbeid een niet wezenlijk verschillend beeld geven van vrouwenarbeid dat zich in de grafische bedrijven van de uitgeverijen voordoet, omdat Bunck et al stellen dat vrouwen vooral in de grote (uitgeverijen) bedrijven werken, en nauwelijks vertegenwoordigd zijn in de vele kleine bedrijven van de sektor.

Om een beeld te krijgen van de ontwikkelingen in de tijd ten aanzien van vrouwenarbeid in de grafische sektor, is gekeken naar de veranderingen in de omvang van de totale werkgelegenheid, en zijn de veranderingen voor vrouwen daarmee vergeleken (Beroepen enquête 1984). In vrijwel alle beroepsgroepen in de grafische sektor is de werkgelegenheid afgenomen in de periode 1981-1984. De volgende tabel geeft aan de procentuele afname per beroep. Hieruit blijkt dat de procentuele afname met name zeer groot is geweest in de loodzetter's' functie. De tweede grote afname is geweest onder de categorie 'hulpwerkzaamheden'. De afname in dit beroep is ook belangrijk in absolute termen, gegeven het feit dat het een van de beroepen is waarin de meeste werkgelegenheid gevonden wordt.

Tabel 4. Verandering in werkgelegenheid 1981 - 1984 per beroep in de grafische sektor.

	% afname
werkvoorbereiding	10
loodzetten	53
fotozette	14
beeld/montage	9
drukformvervaardiging	
drukken	7
afwerking	- *
hulpwerkzaamheden	29

* Hierbij moet worden opgemerkt dat wellicht een grotere daling heeft plaatsgevonden, vooral onder hulpvakarbeiders, die veel in deze afdeling werken, maar als aparte categorie worden opgevoerd.

Bron: Beroepenenquête 1984. BIC. 1985.

De deelname van vrouwen aan het werk in de grafische sektor is beperkt, en ligt onder het gemiddelde niveau van deelname aan de nationale arbeidsmarkt. Dit percentage neemt, samen met de totale werkgelegenheid in de sektor af, en in een iets sneller tempo dan het algemene niveau (11 tegen 10%). Absoluut gezien werken de meeste vrouwen full-time, maar vormen van die categorie werknemers een klein percentage (gem. 15%). Absoluut gezien werken 25% van vrouwen part-time, maar procentueel zijn zij dominant in die categorie werknemers (70%).

De verdeling van vrouwen over de beroepen groepen is veel geconcentreerder dan die van mannen; zij zijn vooral vertegenwoordigd in vier beroepengroepen, waarvan twee meer algemene werkzaamheden (niet specifiek grafisch-technisch) vertegenwoordigen. Deze concentratie is zelfs in de laatste periode ('81 - 84) toegenomen.

Al eerder is opgemerkt dat vrouwen niet op dezelfde wijze verspreid zijn als mannen over de beroepengroepen in de grafische industrie. Welk gevolg heeft dit voor de mate waarin werkgelegenheid voor hen verloren gaat? Tabel 5 geeft aan de mate waarin juist vrouwen getroffen zijn door verlies van werkgelegenheid. Er is uitgegaan van de vier beroepen waar de meeste vrouwen in geconcentreerd zijn, en daar is gekeken naar de procentuele afname, die zeer hoog blijkt te zijn - tussen de 30 - 55% per beroepsgroep. Wordt dit vergeleken met de totale afname in dezelfde beroepscategorieën blijkt dit voor drie van de vier categorieën waar de afname het grootst is geweest, voor vrouwen op een significant hoger niveau te liggen dan algemeen het geval is.

Tabel 5. Belangrijkste veranderingen in vrouwenarbeid 1981 - 1984.

	verandering vrouwenarbeid		totale verandering	
	abs.		abs	
hulpwerkzaamheden	- 1483	- 50	-3025	- 29
administratief				
personeel (CAO)	873	- 30	-1026	- 15
fotozetten	444	- 30	- 645	- 14
loodzetten	117	- 55	- 1008	- 53

4. Veranderingen in kwaliteit van vrouwenarbeid

In tegenstelling tot de hiervoor afgaande paragrafen, wordt in deze paragraaf gekeken naar de kwaliteit van vrouwenarbeid in de grafische industrie. Voor deze paragraaf worden vooral de resultaten van het onderzoek van Bunck et al (1985) als basis gebruikt. Als eerste aspect van de kwaliteit van het werk is gekeken naar de aard van het dienstverband. Dit is een belangrijk aspect omdat men in toenemende mate te maken heeft met andere vormen van arbeid dan het dienstverband met loonarbeid in een werkplaats waar werkgever en werknemer, en werknemers onderling elkaar ontmoeten (Gershuny, 1985; FNV, 1986).

In de grafische industrie heeft men sterke pogingen gedaan ander dan een dienstverband op de werkplaats zelf uit te sluiten. In de grafische CAO's worden geen flexibele arbeidscontracten toegelaten. Nul-uren contracten, thuis werk en het werken met uitzendbureau's zijn expliciet verboden, zonder dispensatie. In 1983 hebben werkgevers pogingen gedaan dit verbod op te heffen, maar het is door de FNV afgewezen zolang als de rechtspositie voor thuiswerksters niet gelijk zou worden getrokken met werknemers binnen het bedrijf.

Toch blijkt dat in er sprake is van veelvuldig ontduiken van deze clause, en dat vrouwen in de voorbereidingsfuncties in toenemende mate met zowel flexibele contracten als met thuiswerk worden geconfronteerd. Flexibilisering wordt vaak ingevoerd in combinatie met arbeidstijdverkorting en met reorganisatie en automatizing. Flexibele arbeidskrachten nemen dan de plaatsen in, die vrijkomen door arbeidstijdverkorting.

Thuiswerk wordt vooral gebruikt voor het zetten van platte teksten, maar wordt in verschillende constructies georganiseerd. Bunck noemt drie aangetroffen manieren; het uitbesteden van thuiswerk aan een zelfstandig thuiswerkbedrijf, een zelfstandig bedrijf opgericht door het grafische bedrijf, en het in dienst nemen van thuiswerksters met een kontrakt door het grafische bedrijf.

Het gevolg van deze uitbesteding is dat de afdeling tekstinvoer bij de bedrijven bijna in zijn geheel wordt opgeheven. Of slechts enkele (mannelijke) werknemers blijven over voor moeilijke onderdelen, en/of klanten worden aangespoord om zelf copij kant en klaar aan te reiken. Voor vrouwelijke tekstinvvoersters blijven twee opties open; thuiswerkster worden, of een andere functie bezetten.

Over uren en betalingsniveau's van thuiswerksters is uit het onderzoek van Bunck wat bekend over vier thuiswerksters. Het volgende is dus slechts een (aan de gunstige kant) indicatie van de situatie van de meeste thuiswerksters. De vrouwen moeten minstens de helft van de gebruikelijke tijd beschikbaar zijn. Er wordt niets gemeld over het werkelijk aantal uren dat zij werk worden aangeboden. Zij worden fl. 1 per 1000 aanslagen betaald, en premies worden ingehouden voor ziekteverzekering. Over de duur van het arbeidscontract wordt niets gemeld in het contract zelf. Het blijkt echter dat de vrouwen weinig idee hebben van de mate van rechtsbescherming die hen nog resteert met dit soort contract.

Als tweede aspect is gekeken in welke mate er sprake is van opwaardering of degradatie in het werk dat vrouwen binnen de grafische sektor verrichten. Als databasis wordt weer het onderzoek van Bunck et al (1985) gebruikt. Men heeft zich in het onderzoek vooral gericht op de effecten van automatisering van de drukvoorbereiding, zodat het binden en afwerken hier geen verdere aandacht krijgt.

Degradatie wordt gedefinieerd als een achteruitgang in de functie-inhoud en functie niveau van het werk dat men doet, en opwaardering als een vooruitgang (1). Deze definitie is overgenomen van Bunck et al (1985). Het derde aspect wordt bekeken aan de hand van formele en informele besluit procedures, voor zover dezen te achterhalen zijn(2).

Bij de invoering vallen de taken in twee delen uiteen; het intikken van eenvoudige tekst en het invoeren van moeilijker teksten, anderstalig en tabellen. Uit het onderzoek blijken er drie situaties zich voor te doen: ofwel vrouwen voeren alle soorten werk uit zonder dat zij een grafische opleiding daarvoor gehad hebben; ofwel het intikken van platte tekst wordt buiten het bedrijf uitbesteed. (zie hiervoor).

Omtrent de werkdruk en controle op de werkneemster vindt men een gemengd beeld. In eerste instantie is duidelijk dat de werkindeling van buitenaf opgelegd wordt, en dat de tekst invoersters hier weinig over te zeggen hebben. De taakvoorschriften liggen vast in 'formats', die bepalend zijn voor de wijze waarop het werk eruit moet zien.

Belangrijk is het 'produceren van zoveel mogelijk tekens' (Bunck et al). Het koppelen van tellers aan de beeldscherm apparatuur kan de werkdruk doen toenemen, omdat geen rekening meer gehouden wordt met noodzakelijke pauzes (of de pauze tijd niet meer 'betaald' wordt). Dit blijkt bij thuiswerksters vooral voor te komen: een bedrijf maakte echter juist gebruik van een onderlinge beoordeling van directe chef en collegas, wat andere gevaren voor subjectiviteit met zich meebrengt.

De belasting in het werk neemt toe, daar in alle onderzochte bedrijven hetzelfde hoeveelheid werk door minder mensen gedaan werd. De belasting is vooral groot bij invoering van een nieuwe techniek, en neemt daarna geleidelijk af. Er ontstaat een polarisatie van werkbelasting; door standaardisering vereist de driekante bediening van machines meer technische kennis en wordt belangrijker, terwijl het afgeleide werk monotoner wordt. De taakverdeling verschuift bij het eerste naar mannen, en voor het tweede soort werk naar vrouwen en gastarbeiders.

De gebondenheid aan de werkplek is na automatisering in geen van de onderzochte bedrijven veranderd. Men was in dezelfde mate gebonden aan de eigen machine. Wat wel verminderd was waren de sociale contacten binnen het bedrijf tussen de werkneemsters van een afdeling, en tussen de afdelingen onderling.

Mogelijkheden voor verdere opleiding, en promotie zijn zeer gering. Enerzijds bieden de functies van vrouwen veelal geen mogelijkheden daarvoor; anderzijds, wordt dit niet aangemoedigd door de bedrijfsleiding. In het onderzoek wordt gesteld dat bij promoties, vrouwen achtergesteld worden bij mannen, zelfs wanneer zij hetzelfde opleidingsniveau hebben.

Het derde aspekt waarnaar gekeken is, is in hoeverre de werkneemsterse zelf het proces van functieinhoud verandering kunnen beïnvloeden. Uit een aantal onderzoeken blijkt dat de invoering van nieuwe technologieen op bedrijfsniveau plaatsvindt zonder veel inbreng van de werknemers of zelfs de OR (Brill en Ziekemeijer, 1985; FNV, 1985; Ramondt en Scholten, 1985). Dit betekent dat individuele werkneemsters waarschijnlijk nog veel minder kans hebben om invloed uit te oefenen op de wijze waarop nieuwe technologieen worden geïntroduceerd. Evenmin hebben zij veel greep op de veranderingen die zich daarmee voordoen in hun arbeidsvoorwaarden en werkomstandigheden. Uit het onderzoek van Bunck et al blijkt dat de problematiek van ontslagen werkneemsters alleen dan in de OR ter sprake komt wanneer er vrouwen in zitten.

Vanuit de vakbond zelf zijn enkele activiteiten ondernomen ten aanzien van grafische werkneemsters. Op advies van de Adviesraad Vrouwenarbeid is de Druk en Papier FNV begonnen met een emancipatieproject. Het heeft ten doel de stimulering van het emancipatieproces binnen de grafische bedrijfstak zowel als binnen de vakbond zelf. Een van de eerste activiteiten is het ter discussie stellen van de sterke beroepen scheiding tuseen mannen en vrouwen in de grafische industrie.

Eveneens is bij het Grafische Opleidings Centrum een emancipatiewerkster aangesteld, met als doel het bedrijven werk voor vrouwen te stimuleren. Dit houdt in dat werkgevers benaderd worden om hun werkneemsters meer toegang te verlenen tot het volgen van opleidingen.

5. Conclusies

Kijkt men naar de arbeidspositie van vrouwen in de grafische industrie, valt allereerst op dat vrouwen vooral part-time werken in tegenstelling tot mannen, en vooral die de 'niet-grafische' functies bezetten. Ondanks het feit dat het percentage vrouwen in de sector wel in de zeventiger jaren is toegenomen, hebben zij nog niet de barriere van de grafische opleidingen kunnen doorbreken. Redenen die hiervoor aangegeven worden (FNV, 1986) zijn a) minder belangstelling van sommige vrouwen, b) tegenwerking van de werkgever, en c) weinig hulp van de vakbond.

Ten tweede, zijn de veranderingen in werkgelegenheid in de grafische sector in de periode 1981-84 zeer hard gegaan, en hebben sommige beroepen harder getroffen dan anderen. Met name de categorieën 'zettters' en 'hulpwerkzaamheden' zijn sterk gereduceerd in aantallen werknemers. Voor de beroepen waar vrouwen vooral in werkzaam zijn, is de percentuele afname verschillend geweest (tussen de 15 en 53%). Wel is het zo dat in drie van de vier categorieën de afname van werkgelegenheid voor vrouwen significant groter is geweest dan voor alle werknemers in dat beroep. Dit betekent dat op dit moment een aantal functies die vrouwen vervullen verdwijnen uit de grafische sector. Dit is het gevolg van de integratie van een aantal onderdelen van het produktie proces, en van een eenzijdige funktieverdeling tussen mannen en vrouwen, die ertoe leidt dat vrouwen onevenredig getroffen worden bij banenverlies.

Ten derde, zijn de gevolgen voor de kwaliteit van de arbeid voor de huidige werkneemsters over het algemeen een verschraling van de inhoud van het werk geweest, en een toename in indirecte arbeidsrelaties (thuiswerk) met het gevaar van een afkalving van de rechtszekerheid als werkneemster.

Ten slotte, zijn voorspellingen omtrent omvang en aard van werk voor vrouwen zijn zeer moeilijk te maken, door een aantal onzekerheden omtrent de wijze waarop technische veranderingen zullen worden geïntegreerd in de produktiestructuur. Wat er gebeurt bij een verandering van produkt wat betreft hoeveelheid werk is nog niet te zeggen. Daarbij kunnen nieuwe functies ontstaan die toegankelijk zijn voor vrouwen. Wat er gebeurt bij bedrijfsverzelfstandiging met service verlening en organisatie van produktie is evenmin te voorspellen.

Wel lijkt het belangrijk om vrouwen te ondersteunen door hen een betere en omvangrijker toegang te geven tot de grafische opleidingen (binnen of buiten het bedrijf). Dit geeft hen een betere kans op de specifieke arbeidsmarkt in de grafische sektor, met name voor de meer geschoolde banen met een goed toekomst perspectief.

Noten

1. Functie-inhoud wordt verder gedefinieerd als de aard van het werk en de vereiste kwalificaties, en geoperationaliseerd door Bunck et al aan de hand van de volgende criteria: 1) aantal taken en taakinhoud, 2) soort dienstverband. 3) autonomie, 4) werkdruk en controle. 5) fysieke en psychische belasting, 6) gebondenheid aan de werkplek, 7) sociale contacten, en 8) mogelijkheden om binnen het werk vaardigheden op te doen, en de mogelijkheden voor opleiding en promotie. Het soort dienstverband en autonomie zijn twee aspecten die naar mijn mening ten onrechte zijn ingevoerd door Bunck et al, daar het soort dienstverband op een ander niveau ligt dan de functie-inhoud van het werk, terwijl autonomie een veel hoger abstractie niveau heeft dan de andere criteria en als zodanig niet in de rij past. In dit hoofdstuk beperk ik mij dan ook tot de zes criteria die resteren.

2. Criteria die gebruikt worden zijn; 1) de mate van organisatie onderscheiden naar drie niveau's - vakbond, OR, en afdeling, en 2) de informele kanalen van informatie en advies binnen het bedrijf. en tussen vakbond en werknemers. Dezen zijn overgenomen van Bunck et al. (1985).

Referenties

Bedrijfsinformatie centrum (BIC), 1985, Beroepenenquête Grafische sector 1984.

I. Brill en M. Ziekemeijer. 1985, Koude Start, stage verslag U.v.A.

T. Bunck et al, 1985, De Verdwenen Copij (Uitgave Druk en Papier FNV).

CBS, 1979, 1982, Statistisch Zakboek.

FNV, 1986, Toetsen van de Toekomst.

Gerschuny, P., 1985, Social Innovation and the Division of Labour, Oxford University Press.

Grafisch Opleidingscentrum (GOC), 1985. Grafische Activiteiten in Ontwikkeling.

Sociaal en Cultureel Planbureau, 1983, Sociale Atlas van de Vrouw.

Ramondt J. en Scholten G., 1985, De Stille Voorhoede, Leiden/Antwerpen.

De TWIM Studies serie

- S.1. A. Sarlemijn, Historisch gegroeide relaties tussen natuurwetenschap en techniek
met een voorwoord van prof.dr. H.A.M. Snelders,
ISBN 90 - 6778 - 501 - 6, 1984.
- S.2. A. Sarlemijn (red.), Spanningsvelden tijdens technologische ontwikkelingen
opstellen van prof.dr.ir. A.E. Pannenburg, dr. A. Sarlemijn,
prof.dr. J. Wemelsfelder,
ISBN 90 - 6778 - 503 - 2, 1986.
- S.3. A. Sarlemijn, Onderwerpen van de methodologie van de technische wetenschappen, deel I: Verschillende benaderingswijzen in de technische wetenschappen,
ISBN 90 - 6778 - 504 - 0, 1986.
- S.4. A. Sarlemijn, Onderwerpen van de methodologie van de technische wetenschappen,
deel II: methodologische aspecten van de W.T.S.-kwesties,
in druk.
- S.5. J. Wemelsfelder, Het bevorderen van innovaties
ISBN 90-6778-010-3
- S.6. I. Baud, N.H. Douben, J. Stroeken en U. Veersma, Techniek en arbied in de grafische industrie in Nederland.
ISBN 90-6778-011-1